DOI: 10.36240/etf-235

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
235

BARANYAI DECSI CSIMOR JÁNOS EMLÉKEZETE

BENKŐ SAMU
HOLLER LÁSZLÓ
PACZOLAI GYULA
BUZOGÁNY DEZSŐ
TÓTH ISTVÁN
BÁNYAI RÉKA

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2001

Különnyomat
az Erdélyi Múzeum
LXIII. 2001/3–4. számából

A sorozatot szerkeszti:
Dávid Gyula

Felelős kiadó: Sipos Gábor

ISBN 973–8231–11–6

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

TARTALOM

Benkő Samu: Baranyai Decsi Csimor János emlékezete

Holler László: Baranyai Decsi János, a történetíró

Holler László: Hol írta Baranyai Decsi János a törökök elleni harcra buzdító énekét?

Paczolay Gyula: Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató

Buzogány Dezső: Baranyai Decsi Csimor János, a gondolkodó

Tóth István: Decsi Csimor János, a humanista költő

Bányai Réka: Baranyai Decsi művei a Teleki Tékában

Baranyai Decsi Csimor János arcképe és aláírása

Baranyai Decsi Csimor János emlékezete

A magyar művelődés egyetemességének jellegzetes bizonysága, hogy a török hódoltság alá került Felső-Baranya Decs nevű falujában negyedfél évtizeddel a mohácsi vész után született Baranyai Decsi Csimor János Kolozsvárt, Wittenbergben, Strasbourgban szerzett tudását a Marosvásárhelyt éppen szárnyait bontogató – majd száz év múltával kollégiummá izmosodó – Schola falai között kamatoztatta és emelte klasszikus rangra.

Halála 400. évfordulóján (2001. május 15-én) az Erdélyi Múzeum-Egyesület a marosvásárhelyi vártemplomi egyházközséggel és a Teleki Alapítvánnyal együttműködve, ünnepélyesen emlékezett meg a Marosvásárhelyt 1601. május 15-én meghalt és a templom melletti cinteremben eltemetett, rektorságot viselt nevelőről, a filozófiában, a filológiában, a jog- és történettudományban maradandót alkotott tudósról és versei bizonysága szerint a szépliteratúrában igencsak járatos poétáról.

A vártemplom északi oldalában egykor otthonra lelt iskola falára emléktáblát helyeztünk, és a gótikus teremben tudományos szimpóziumon marosvásárhelyi, kolozsvári, veszprémi és budapesti kutatók saját búvárlataikra alapozott előadásaikkal méltatták Baranyai Decsi nevelői, tudományos és költői érdemeit.

A szép számmal összesereglett megemlékezőket az EME elnöke, a marosvásárhelyi vártemplom és Decs református lelkipásztora köszöntötte, és együtt leplezték le a vistai mészkőből faragott emléktáblát. A kőtáblára ezt írtuk:

E FALAK TÖVÉBEN

TEMETTÉK EL 1601-BEN

BARANYAI DECSI CSIMOR JÁNOS

HUMANISTA TUDÓS TANÁRT

Baranyai Decsi műveit a Teleki Tékában alkalmi kiállításon tekinthették meg az ünnepi megemlékezés résztvevői.

A marosvásárhelyi rendezvény akár szimbolikusnak is minősíthető szép mozzanata volt, hogy azon részt vett a baranyai szülőföld (Decs) és az örök nyugvóhely (Marosvásárhely) hivatalos polgári küldöttsége.

A rendezvényt támogatta a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága.

Az alább következőkben közzétesszük az ünnepi megemlékezésen elhangzott előadások bővített, szerkesztett változatát. Már szerkesztettük ünnepi megemlékezésünknek ezt a nyomtatott változatát, amikor hír érkezett Marosvásárhelyről Tóth István hirtelen haláláról, akinek így utolsó nyilvános szereplése éppen az általa nagyra értékelt Baranyai Decsi költői munkásságának körünkben elhangzott méltatása volt.

Benkő Samu

Holler László

Baranyai Decsi János, a történetíró

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Az előző percekben felcsendült Palestrina-madrigálok és ez a gyönyörű gótikus terem korhű hangulatot és helyszínt nyújtanak ahhoz, hogy megemlékezzünk a 400 éve elhunyt polihisztor, Baranyai Decsi János történetírói működéséről. Immár több mint kétszáz éve, hogy Kovachich Márton György 1798-ban nyomtatásban megjelentette Baranyai Decsi történeti emlékiratának az 1592 végétől 1594 végéig terjedő két év eseményeit tárgyaló részét, s azóta e mű az erdélyi történelem fontos és hiteles forrásának számít. A rendelkezésemre álló rövid időben szeretném vázolni azt az érdekes folyamatot, ahogy az évszázadok során ismereteink egyre gyarapodtak Baranyai Decsi János történetírói munkásságáról, és szeretnék egy-két szóban kitérni ezzel kapcsolatos saját kutatási eredményeimre is. Emellett műveiből és levelezéséből vett néhány idézettel szeretném felvillantani Decsi alakját, céljait, küzdelmeit és közelebb hozni Önökhöz a tudóst és az embert.

A legkorábbi mű, amelyben Decsi János történeti munkásságára vonatkozó utalás található, Rotharides 1745-ben kiadott latin nyelvű könyve a magyar irodalom történetéről.[1] Valójában csak a Kolozsváron, 1593-ban megjelent *Syntagma institvtionum Jvris Imperialis ac Vngarici*[2], azaz „A Birodalmi és Magyar Jog intézményeinek összehasonlítása" című művéről ír. Ismerteti ennek előszavát, majd így folytatja: „Arra is rászánta magát, hogy írjon egy általános magyar történelmet, de váratlan halála ebben megakadályozta, vagy talán a kéziratot valamely méltatlan kézre bízta, aki azt talán elherdálta vagy elásta, s így a tudós e gyümölcse nem láthatta meg a napvilágot – ezt nem tudom eldönteni."

Rotharides valójában nem tudott többet Decsi történeti munkájáról, mint amennyit a *Syntagma* előszavából kihámozott. Ott ugyanis azt olvashatjuk: „...történelemírásunk tökéletesedéséhez az is megkívántatik, hogy minden, ebben a témakörben tevékenykedő írónak összes művét és töredékét összegyűjtve, a teljes magyar történelem valósághűen, röviden és tisztán, a kezdetektől napjainkig egybefoglalva, rövid összefoglalás formájában megírattassék [...] Ezt a feladatot, ha akár nekem el szabad egyszer végeznem, ami már régóta foglalkoztat, és amin nem keveset fáradozom, vagy valaki más, akár akadályoztatásom miatt elvállalja vagy halálom miatt teljességre viszi, az illető minden bizonnyal nem csupán azok okulását szolgálja, akik a Bölcsesség tanaiban gyönyörködnek, hanem az egész hazának legszükségesebb és dicsőséges feladatát végzi el."

Ezekből a mondatokból már kiviláglik Baranyai Decsi történetírói koncepciója és elkötelezettsége a feladat iránt.

---

[1] Rotharides: *Historiae Hvnqaricae Literariae Antiqvi Medii atqve Recentioris Aevi...* Altonaviae et Servestae. MDCCXLV.

[2] *Syntagma institvtionum Jvris Imperialis ac Vngarici*. Kolozsvár 1593. (RMNY 719 = RMK II. 241.)

Bod Péter 1766-ban megjelent írói lexikonjában számos tényt ismertetett Decsi életéről, és négy művét említi.[3] Történeti munkájáról a következőket írja: „Le-írta Magyar országnak is Históriáját, a' sok költeményektől meg tisztítva igen jól: melly História 1603-dik eszt.[endőben] megvólt az Istvánfi Miklós Vitzé-Palatinus Bibliotékájában; de hová lett az után, bizonytalan. Igen nagy kár, ha ugyan el-veszett, mivel igen jelesen vólt megírva, a'ki olvasta, ollyan tanubizonyságot tett rólla, hogy annál jobb Históriát a' Magyar dolgokra nem olvasott."

Szerencsére a mű nem veszett el, s egy kézirata Dóka Mihály Pozsony megyei szolgabíró jóvoltából Kovachich Márton Györgyhöz került, aki 1798-ban azt nyomtatásban megjelentette. A kézirat címoldala közli az olvasóval, hogy a „tizedik tized"-ről van szó, ezért Kovachich előszavában kifejtette: kívánatos volna, ha az előző tizedek is napvilágra kerülnének. Ezek azonban az elmúlt kétszáz évben nem bukkantak fel, s ma már bizonyossággal állíthatjuk, hogy azok valójában nem is készültek el.

Közel hét évtizeddel később viszont Toldy Ferenc a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, Pray György kéziratgyűjteményében talált rá a történeti munka folytatására. Ez a kézirat a 10. tized hetedik könyvének 2. fejezetétől indul, így a hetedik könyv 2–5. fejezetei mindkét kéziratban benne vannak, némi eltéréssel. Toldy 1866-ban adta ki mindkét kéziratot, mind a mai napig ez a mű legutolsó latin nyelvű kiadása.[4] A bevezetőben Toldy Ferenc Baranyai Decsi János életrajzát és fennmaradt műveinek alapos ismertetését nyújtja, s ezt a bevezetőt egyes munkáiból vett, fontos és jellemző részleteket tartalmazó függelék egészíti ki. A publikációt megelőzően Toldy kiterjedt levelezést folytatott, hogy Baranyai Decsi lehetőleg minden munkáját megszerezze. Szólásgyűjteményét Szabó Károly küldte el részére Kolozsvárról 1864-ben, de legkorábbi munkáját, az 1587-ben Wittenbergben kiadott útleírást[5] Toldynak kitartó próbálkozásai ellenére sem sikerült fellelnie. *Ennek az útleírásnak ma is csak egyetlen példánya ismeretes, amelyre Koncz József talált rá itt, Marosvásárhelyen,*[6] *s amely ma a Teleki Tékában található*.

1880-ban Szabó Károly gróf Bánffy Miklós bonchidai könyvtárában talált két levelet, amelyet Hunyadi Ferenc, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem orvosa írt Baranyai Decsi Jánosnak, és egyet, amelyet Decsi írt Hunyadinak. Ez a levél Decsi János életrajzához sok fontos adatot nyújt, és az e levélhez tartozó széljegyzet volt az első forrás, amelyből halálának éve ismeretessé vált. A levelek eredeti latin szövegét és magyar fordítását Szabó Károly tette közzé.[7] Koncz József is tisztában volt Decsi János levelének fontosságával, ezért Szabó

---

[3] Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766. 68–69.

[4] *Baronyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. *Monumenta Hungariae Historica*. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866. V–LXXX. 1–328.

[5] Johannes Cz. Deczi: *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587*. Wittebergae, M.D. LXXXVII. (RMK III. 764.)

[6] Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története*. Különlenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőből. Marosvásárhely 1896. 18–23.

[7] Szabó Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei*. Történelmi Tár 1881. 470–493. Magyar fordítását már 1880-ban megjelentette Szabó Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. = Protestans Theologiai Könyvtár XIII. kötet, Magyar protestans egyháztörténelmi monographiák. Bp. 1880. 137–144.

Károly fordítását közölte a marosvásárhelyi Református Kollégium történetével foglalkozó munkájában.

Berlász Jenő 1973-ban Zágrábban, a Jugoszláv Tudományos Akadémia Levéltárában megtalálta Baranyai Decsi János történeti műve első részének 1598-ból származó másolatát.[8] Így több mint kétszáz évvel Bod Péter művének megjelenése után bebizonyosodott, hogy Decsi történeti munkája valóban megvolt Istvánffy Miklós könyvtárában.

1942-ben jelent meg először magyarul Baranyai Decsi történeti munkájának első része Novák József fordításában.[9] Az első figyelemre méltó elemzést Baranyai Decsi történeti művéről Bartoniek Emma nyújtotta 1975-ben, aki Decsi munkájának egyes részeit összehasonlította más egykorú történetírók munkáiból vett részletekkel.[10] 1977-ben jelent meg Kulcsár Péter fordításában a történeti munka folytatása,[11] s végül 1982-ben, szintén Kulcsár Péter fordításában a teljes mű a fordító előszavával. Ebben olvasható először a Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez írt ajánlás szövege magyarul.[12]

Hadd szóljak ehhez kapcsolódóan néhány szóban egyik saját kutatási eredményemről is. A történeti mű első teljes magyar nyelvű fordítása előszavában a fordító azt feltételezi, hogy a történeti munka ajánlását Baranyai Decsi 1601-ben írta volna Báthori Zsigmond fejedelemhez. Pedig ez a feltételezés több ellentmondást is magában rejt az ajánlás szövegével szemben. E hibás feltételezés magyarázata abban rejlik, hogy a fordító tévesen értelmezte az ajánlás egyik kifejezését: amikor Győr bevételéről esik szó, ezt Győrnek a magyarok által 1598-ban történt visszafoglalására való utalásként értelmezte, holott a szövegben Baranyai Decsi valójában Győrnek a törökök által 1594-ben történt elfoglalására gondolt. Az ajánlás korhatározó utalásai alapján megállapítható, hogy az 1596-ban készült, s hogy ehhez az ajánláshoz eredetileg az 1798-ban kinyomtatásra került rész tartozott.[13]

Az elmúlt évszázadok kutatási eredményei alapján Baranyai Decsi János történetírói munkásságát illetően a következő kép bontakozik ki előttünk:

---

[8] Berlász Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról*. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. Bp. 1975. 215. A kolligátumról a 216–228. oldalakon ír.

[9] Baranyai Decsi János: *Báthori Zsigmond harcai a török ellen*. Szemelvények »Magyar históriájából« (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 17. k. Pest 1866. a 12–282. lapokról). Latinból fordította Novák József. = *Erdély öröksége*. Erdélyi emlékírók Erdélyről. II. kötet. *Sárkányfogak 1572–1602*. Szerk. Makkai László. Bevezette Cs. Szabó László. Bp. [é. n.] 87–136. A kiadás reprintje: Budapest 1993.

[10] Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. Baranyai Decsy (Csimor) Jánosról: 259–275.

[11] Baranyai Decsi János: *Magyar História*. X. tized. X. könyv. 13–14. fejezet; XI. tized. I. könyv. 1–10. fejezet, II. könyv 1–9. fejezet. Kulcsár Péter fordítása. = *Humanista történetírók*. Magyar Remekírók. Bp. 1977. A szöveg a 438–484. o.-on, a jegyzetek az 1112–1120. o.-on találhatók.

[12] *Baranyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. A jegyzeteket Bellus Ibolya állította össze. Bibliotheca Historica. Bevezető: 5–26. *Baranyai Decsi János emlékirata a magyar történelemről*: 27–394. Jegyzetek: 395–414.

[13] Holler László: *„Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről" Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól*. Magyar Könyvszemle 117. évfolyam 2001. 3. sz. [Megjelenés alatt].

A magyar történelem iránti érdeklődését már az 1587-ben Wittenbergben kiadott útirajzában megmutató szerző a magyar történetírásra vonatkozó elveit és elképzeléseit jogi munkája előszavában fogalmazta meg. A nagy műhöz vázlatot készített, ezt nevezte „Annalium Hungaricorum"-nak, Magyar Évkönyvnek. Anyaggyűjtés után a Marosvásárhelyen töltött évei alatt a saját kora eseményeit tárgyaló rész kidolgozásához fogott, s az 1592 végétől 1594 végéig terjedő események leírását 1596 elején fejezte be. Munkáját ugyanekkor készült ajánlással 1596 áprilisa és júliusa között adta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek, anélkül azonban, hogy a remélt elismerést és támogatást megkapta volna.

Erről nagy keserűséggel 1596. augusztus 16-án a fejedelem orvosához, Hunyadi Ferenchez az alábbiakat írja:[14]

„...hogy más tudós férfiakat is hasonló nagy tettekre buzdítsak, meg hogy a fejedelem kegyét és támogatását is megnyerjem, serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figyelemre méltó művet ajánlottam fel minap a fenséges fejedelemnek, ezek közül az egyik Sallustius volt, én fordítottam le honi nyelvre...

S hogy a hivatali teendőimen felül körülbelül ötévi munkával összeszedett s csekély erőm szerint összeállított Magyar História nekem mennyi verítékembe került, arra tanúnak a jó Istent hívom, mert az emberek ítéletét a kelleténél igazságtalanabbnak tartom. Mikor a fenséges fejedelemnek ezt a fáradságos munkámat is bemutattam, s ezen a címen valami kis útiköltséget kértem, semmit nem értem el azok közül, amiket elérni óhajtottam. Mit tegyek tehát? Vajon azoknak ajánljam fel műveimet, akik nem igénylik, vagy ha ingyen elfogadják, el sem olvassák őket?"

Elkeseredettségében azt tervezte, hogy még az év őszén elhagyja Erdélyt. Kivándorlási terveit nem váltotta valóra, Székelyvásárhelyen maradt, ahol 1597. augusztus 26-án a helyi városvezetés döntése alapján, többévi tanítói munkája elismeréseként lakás céljára egy elhagyott iskolaépületet kapott.[15]

1596 végén, 1597 elején fogott hozzá munkájának folytatásához. Nem nyúlt a hetedik könyv hosszú 1. fejezetéhez, kissé átjavította a 2, 3. és 4. fejezeteket, a legutolsó 5. fejezetet teljesen átírta, és új címmel látta el. Ezután folytatta az 1595. év eseményeinek elbeszélését. A 10. tizedet, amely az 1596 végéig történtekkel zárul, valószínűleg még 1597-ben befejezte.

Ebben az évben írta a törökök elleni harcra buzdító, hosszú magyar nyelvű énekét is, amely szándékosan a szerző neve nélkül jelent meg. Éppen ma jelenik meg Budapesten a Magyar Könyvszemle idei első száma, amelyben más műveivel való tartalmi összehasonlítás alapján igazolom, hogy a vers szerzője kétségtelenül Baranyai Decsi János.[16]

---

[14] Hunyadi Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak [1596]. Fordította Csonka Ferenc. = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Magyar Remekírók. Bp. 1982. 801–803. – Baranyai Decsi János levele Hunyadi Ferencnek 1596. augusztus 16. Fordította Csonka Ferenc. 804–807.

[15] *Adalék Décsi Czimor János életéhez*. Közli Koncz József. Történelmi Tár 1881. 582–583., valamint Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium Története*. Marosvásárhely 1896. 21–23.

[16] Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*. Magyar Könyvszemle 117. évfolyam, 2001. 1. szám. 101–112.

Így szól a költő a vers végén:

Az ki ez verseket most igy öszue rendele,
Hogy hazaiat birya pogan, busul sziueben,
Kiuan Istentül valaha menni földeben.

[...]

Ezer ötszaz es kilenczuen hét esztendöben,
Mikor az Törökrül gondolkodnec buaban,
Egy puszta Clastromban Szekelyec varasaban.

Ezeket a sorokat Baranyai Decsi pontosan ezen a helyen írta, ahol most állunk meghatódottan, több mint négy évszázad után. Ahol megemlékezünk a történetíróról, a filozófusról, a műfordítóról, a jogtudósról és a históriás éneket szerző költőről, aki humanista műveltségét székelyvásárhelyi iskolamesterként e falak tövében igyekezett továbbadni a következő generációknak.

1598-ban számos más feladat megvalósításán dolgozott. Márciusban kelt Telegdi Jánoshoz írt levele a magyar rovásírásról, amelyet a címzett könyvének bevezetésében közzétett, és ekkor rendezte sajtó alá szólásgyűjteményét is.[17] Az év elején készült el terjedelmes latin szózata Báthori Zsigmondhoz,[18] s Toldy Ferenc joggal feltételezi, hogy a fejedelem 1598. április 10-én elmondott búcsúbeszéde is Decsi János tollából fakadt.[19]

1598 végén fordult figyelme ismét történeti munkája felé. Megkezdve a 11. tizedet, az 1597. év eseményeit elég röviden érintve a következő év történéseinek tárgyalásába kezdett. Az 1598. év közepéig jutott el, mikor munkáját abbahagyta, s ezen a ponton szakad meg a korunkra jutott emlékiratának fonala.

És 400 évvel ezelőtt, 1601. május 15-én, negyvenes éveinek elején, a halálát említő feljegyzés alapján[20] feltehetően betegség következtében meghalt Decsi János, „a legműveltebb férfiú, iskolájának dísze és ékessége", amiképpen az elhunytat kollégája, Piskolti Fabricius Mátyás marosvásárhelyi református prédikátor jellemezte. Baranyai Decsi János korai halála megfosztotta az utókort mind az 1598-at követő erdélyi eseményeknek egy, a törökök ellen megalkuvás nélküli harcot hirdető humanista nézőpontjából megírt hiteles történeti forrásától, mind a korábbi évszázadok történelmének az elődökétől eltérő szemléletű, nagy ívű feldolgozásától.

De ennek ellenére nagyon nagy érték az utókor számára a fennmaradt mű, amely a szemtanú és kortárs jólinformáltságával írja le a 16. század végének sorsdöntő eseményeit, emléket

---

[17] „*Adagiorvm Graecolatinovnqaricorvm Chiliades guinque*. Bartphae 1598. (RMNY 815.) Fakszimile kiadás: Baranyai Decsi János: *Adagiorvm* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5. Bp. 1978.

[18] Balázs Mihály – Monok István – Varga András – Tar Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Lymbus Művelődéstörténeti Tár II. Szeged 1990. 37–100.

[19] *Baronyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866. XXXIV.

[20] Barts Gyula: *Mikor halt meg Baranyai Decsi János?* Irodalomtörténet IV. évfolyam, 3–4. füzet, 1915. március–április 146.

állítva mind a törökök ellen vívott háború küzdelmeinek, mind az elismerésért küzdő polihisztor harcainak.

Emlékezzünk reá megbecsüléssel!

*

János Baranyai Decsi, the Historian. János Baranyai Decsi historical memoirs is an eyewitness' treatise of Transylvanian history from the end of 1592 till the middle of 1598. The present lecture gives an overview on how the manuscripts of this work came to light durring the last two centuries and how our knowledge improved about it. By his own research the lecturer corrects some former ideas on the dating of the historical work. Analyzing the text of the dedication to Zsigmond Báthori, Prince of Transylvania and Baranyai Decsi's correspondence with the physician of the Prince, it can be established that the first part of the memoirs discussed the events till the end of 1594 and it was dedicated to the Prince in 1596. The second part was written 1597 onwards. More details can be found in the lecturer's paper appearing in the 2001/3 issue of Magyar Könyvszemle. The lecture finally gives a chronological account of Baranyai Decsi's last few years with special emphasis of his historical treatise.

Holler László

Hol írta Baranyai Decsi János a törökök elleni harcra buzdító énekét?

Egy önmagában érdekes helytörténeti kérdést szeretnék érinteni az alábbiakban, amely a 16. század végi Székelyvásárhely helyrajzához szolgáltat adalékot.

2001. május 15-én, a marosvásárhelyi vártemplom mellé épült „schola-épület" falán kegyeletes ünnepség keretében emléktábla leleplezésére került sor, Baranyai Decsi János, a 16. század végén élt polihisztor halálának 400. évfordulója alkalmából. Az ünnepséget követően a vártemplom melletti gótikus teremben Baranyai Decsi sokirányú alkotómunkájának egyes területeit méltató előadások hangzottak el. Történetírói munkásságával foglalkozó előadásomban[21] megemlítettem, hogy pontosan azon a helyen került sor erre a megemlékezésre, ahol a törökök elleni harcra buzdító, magyar nyelvű históriás énekét írta 1597-ben.

A költemény utolsó szakaszában, a vers megírásának helyszíneként említett „puszta klastrom székelyek városában" kifejezés jelentésének kérdését is érintettem az egyébként névtelenül kinyomtatott mű szerzőségét taglaló korábbi tanulmányomban.[22] A dolgozatomban a helyszín kérdését érintve egyrészt a városi tanács által Baranyai Decsinek lakás céljára használatba adott iskolaépületre vonatkozó oklevélre, másrészt a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseire hivatkoztam. Az előbbit Koncz József közölte 1881-ben,[23] az utóbbit Mikó Imre adta ki 1855-ben.[24] Az 1597. augusztus 16-án kelt oklevél szövegéből kiderül, hogy a város Baranyai Decsi Jánosnak, anyjának, mostohaapjának és annak gyerekének adta használatba az épületet. A dokumentumnak az a kitétele: „minthogy az felfelé való létejért az ház nem oly alkalmatos haszonra", arra következtettem, hogy a szóban forgó iskolaépület a várdombon volt. Bár Nagy Szabó Ferenc leírását dolgozatomban „kissé zavaros" minősítéssel illettem,[25] de az abban foglaltaknak a használatba adásról szóló oklevéllel való összevetése után a városi tanács által adott iskolaépületet és a várbeli „barátok klastromából lett eskola"-t azonosnak tartottam.

A marosvásárhelyi előadásomat követő egy-két napot a marosvásárhelyi Teleki Tékában töltöttem, s itt – más érdekes kutatási feladat mellett – alkalmam nyílt arra, hogy Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseinek eredeti kéziratát is közelebbről megvizsgáljam.[26] Nagy megle-

---

[21] *Baranyai Decsi János, a történetíró*.

[22] Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*. Magyar Könyvszemle 117. évf. 2001. 1. szám. 101–112.

[23] *Adalék Décsi Czimor János életéhez*. Közli Koncz József. Történelmi Tár 1881. 582–583.

[24] *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja*. = *Erdélyi Történeti Adatok*. Szerkeszti és kiadja Gróf Mikó Imre. I. kötet. Kolozsvár 1855.

[25] Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*. A „kissé zavaros" kitétel a 109. lapon.

[26] E helyt köszönöm meg a Teleki Téka munkatársainak a kutatásaimhoz nyújtott segítségüket.

petéssel tapasztaltam, hogy Mikó Imre szövegkiadása nemcsak hogy nem betűhű, hanem megváltoztatta az eredeti kézirat helyesírását is. Megvizsgálva például a Decsi Jánossal és az iskolaépület ügyével foglalkozó bekezdést,[27] azt tapasztaltam, hogy számos nagybetűvel írt szót kis kezdőbetűvel írt át, a helyesírást néhol korszerűsítette, például a *ts*-t rendre *cs*-re cserélte, sőt néhol egy-egy betűt vagy szót be is toldott. Például ebben a bekezdésben a Decsi név háromszor fordul elő, egyszer „*Bétsi",* kétszer pedig, a szókezdő betű utólagos megerősítésével „*Détsi"* alakban, ezzel szemben a nyomtatott változat mindhárom helyen Décsi-t közöl.

A Decsi Jánossal foglalkozó bekezdésben két lényeges, a szöveg értelmezését erősen befolyásoló változtatást tapasztaltam. Az első a következő: A nyomtatott változatban az szerepel, hogy: „1596-ban egy Décsi János nevü mester vala itt", míg az eredeti kéziratban ez áll: „1501 esztendőben egy Bétsi János nevü Mester vala itt". A *Bétsi* nyilvánvaló tévedés *Détsi* helyett, és az *1501* kétségtelen elírás *1601* helyett. Az évszám utolsó két számjegye utólagosan *96*-ra lett kijavítva. Összehasonlítva az eredeti kéziratban szereplő *6*-os számjegyeket a javítással, erősen valószínű, hogy a javítást idegen kéz eszközölte, talán éppen Mikó Imre. Amikor 1855-ben a szövegközlés megjelent – jóval Toldy Ferenc igényes életrajzának kiadását megelőzően[28] –, még meglehetősen kevés adat volt ismeretes Baranyai Decsi János életéről. De a javítást végző számára nyilvánvaló lehetett, hogy nemcsak a kéziratbeli 1501-es, hanem az 1601-es évszám is helytelen, sőt, talán azt is tudta, hogy Baranyai Decsi János 1601-ben meghalt. Az 1596-os adat kétségtelenül egy megalapozott korrekció volt, azt feltételezem, hogy az illető ismerte Baranyai Decsi Sallustius-fordítását[29] – amelyből egy példány jelenleg is megvan a Teleki Téka gyűjteményében –, s mivel ennek kiadási éve 1596, ennek alapján korrigálta a szöveget.

A másik, az előzővel együtt lényeges értelmezési következménnyel járó változtatás mindössze egyetlen betű betoldása. A nyomtatott szövegben ez áll: „a barátok klastromából lett eskolából az égés után kastélyt csinálá*nak*", a kéziratban pedig: „a' Barátok Klastromából lett Eskolából az égés utan Kastélyt tsinálá*nk*". A nyomtatott szöveget úgy értelmeztem, hogy az átépítést az új tulajdonos, azaz Baranyai Decsi János családja végezte el, s mivel Nagy Szabó Ferenc erős ellenérzést árult el Decsivel szemben az épület átadásával kapcsolatban, szándékos túlzásként értelmeztem a „kastély" kitételt. S mivel a nyomtatott szöveg az 1596-os évet említi, ezért az égés alatt egy korábbi tűzesetre kellett gondolnom.

De az 1601-es évszám kétségtelenné teszi, hogy Nagy Szabó Ferenc a visszaemlékezéseiben már korábban említett gyújtogatásra utal, amely „1601. esztendöben Sz. Lörintz nap tájat" történt, s amely során a hajdúk felgyújtották, „s el is égeték ugyan mind Sz.egyházat, Tornyot, Eskolát". [30] A kéziratból így már világos, hogy „az égés után Kastélyt tsinálánk" mondatrész arra vonatkozik, hogy az egész város közös erőfeszítéseként 1602-ben elkezdődött a vár építése, s a várdombon lévő, egykor a ferences barátok kolostorául szolgáló épületből lett iskolát palotává alakították át.

---

[27] *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja*. 90.

[28] *Baronyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866.

[29] *Az Caivs Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította Baronyai Detsi Janos. Szeben 1596. (RMK I. 286. = RMNY 786.)

[30] *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja*. 71.

Ezzel Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezésének minden részlete pontos értelmet nyer, s megszűnnek azok az apró ellentmondások, amelyek miatt elbeszélését korábban zavarosnak éreztem. Így egyrészt megállapíthatjuk, hogy a Baranyai Decsi János családja által használatba kapott épület, amely Szent Miklós szentegyháza mellett állt, feltehetően a jelenlegi Bolyai Farkas Elméleti Líceum területén állhatott (Bolyai utca 3. szám). Ennek maradványai ma már nem ismertek, de a Líceum előtti tér egykori Szent Miklós elnevezése arra utal, hogy itt volt a templom s feltehetően ahhoz közvetlenül csatlakozva a pap lakása és az iskola is.[31] A templomot és a papi lakást Nagy Szabó Ferenc mint „megyés templom"-ot, illetve mint a „megyés pap házá"-t említi. A városi tanács oklevele pedig azt mondja, hogy „az pap háza udvarán szabad uta legyön által, mind szekeröknek és ü maguknak". Tehát a használatba adott iskolaépület a paplak udvarán át volt megközelíthető, vagyis annak közvetlen szomszédságában volt. Az iskolaépület „felfelé való létejért" meghatározás is érthető, hiszen a Líceum épülete a főtérnél lényegesen magasabban van, a Maros feletti második teraszon épült.

A ferencesek kolostora a várdombon állt, erre utal az 1632-ben felépült Kádárok Bástyájához kifutó egykori Klastrom utca neve is. És itt a várban „is rendelének Scholának való házakat", ahogy Nagy Szabó Ferenc említi. Megjegyzendő, hogy Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseinek e részét legalább két évtizeddel később írta, mivel az 1601. évi gyújtogatással foglalkozó bekezdést követően 1620-ra vonatkozó utalás is olvasható. Ez az észrevétel megmagyarázza az emlékiratok írójának mind az iskolaépület használatba adásának idejével kapcsolatos hibáját, mind egyéb pontatlanságait és tévedéseit

A fentiek alapján már ennek a két forrásrészletnek a segítségével is rekonstruálhatóvá válik, hogy mikor mely iskolaépületet használta a város, hol lakott és hol tanított iskolamesterként Baranyai Decsi János.

Kétségtelen, hogy a 16. század első felében mind a későbbi várdombon, a ferences barátok kolostorában, mind pedig a Szent Miklós-templom melletti épületben voltak tanításra szolgáló helyiségek. Nagy Szabó Ferenc azon megjegyzéséből, hogy „a megyés templom és megyés pap háza és eskola volt akkor, mikor a Klastrom a Barátoké volt", következik, hogy a ferencesek 1556–57. évi kiűzését megelőzően a Szent Miklós-templom mellett már iskola működött. Tehát amikor 1957-ben a volt Református Kollégium megünnepelte fennállásának 400. évfordulóját, és felvette Bolyai Farkas nevét, még alá is becsülték az egyazon helyen álló oktatási intézmény korát! Miután a reformátusok birtokba vették a ferences kolostort, ezt alakították át iskolává. Itt működött a „schola particula", itt tanított Baranyai Decsi János is. 1597-ben pedig a Szent Miklós-templom melletti iskolaépületet adta használatba az iskolamesternek a város. *Decsi János továbbra is a várdombon lévő iskolában tanított, és itt, a „puszta klastromban" írta meg a törökök ellen mozgósító históriás éneket. Ehhez a kolostorépülethez tartozott az a szépen helyreállított gótikus terem is, ahol a bevezetőben említett előadások elhangzottak!* Ez egyértelműen azonosítható a Keresztes Gyula könyvében közölt alaprajz segítségével.[32]

Baranyai Decsi János 1601-ben meghalt. Az 1601. évi gyújtogatást követően 1602-ben kezdték el a vár építését, ekkor történt, hogy „a barátok Klastromából lett Eskolából az égés után Kastélyt tsinálánk". Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseiből tehát az is kiviláglik, hogy elsősorban nem azért kellett elköltöztetni az iskolát, mert leégett, hanem mert más funkciót

[31] Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei*. Marosvásárhely 1998. 13. és térképmelléklet.

[32] Keresztes Gyula: *i. m.* 14. 2. ábra.

szántak az épületnek. Mivel a város megígérte a prédikátoroknak, hogy az elvett iskolaépület helyett újat kapnak, ezért Decsi János mostohaöccsétől, Decsi Dánieltől „pénzen és más házon a város megtserélé" a korábbi iskolaházat, tehát a 17. század elejétől ismét a Szent Miklós-egyházhoz tartozó épület lett a város fő iskolaépülete. Bár a várban is berendeztek iskola céljára szolgáló házakat, hogy szükség esetén az iskolamester és a diákok ott lakhassanak, és a tanítás zavartalanul folytatódhasson – amint Nagy Szabó Ferenc memoriáléjából kiderül.

E rövid észrevételeknek általános tanulsága, hogy a pontatlan szövegkiadás értelmezési zavarok forrása lehet. És rámutat annak az igénynek a jogosságára is, amelyet Marosvásárhely történészei is szorgalmaznak,[33] hogy immár másfélszáz év után rendkívül hasznos lenne Marosvásárhely történetének fontos forrásait, így Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseit is pontos és jegyzetekkel ellátott modern kiadásban közzétenni a helytörténet és az egyetemes magyar kultúrtörténet hasznára.

*

Where has János Baranyai Decsi written his Turcophobe Poem? The paper discusses some questions of local history of Marosvásárhely in the 16th an 17th century. In a formed paper (Magyar Könyvszemle, 2001/1) the author discussed an anonym historical poem from 1597 and proved that it was written by Baranyai Decsi János. Discussing the circumstances of writing this lengthy Hungarian poem, the author referred to the 17th century memoirs of Nagy Szabó Ferenc, published in 1855, and described it as „*somewhat confused*". In May 2001 the author could check Nagy Szabó Ferenc's original manuscript in the Teleki Téka at Marosvásárhely. He realized that the printed version modified a date and *one letter* in a word and this has changed the meaning of the whole paragraph. By means of the original text both the site of Baranyai Decsi János's house and the schools of the town can be precisely identified.

[33] Tonk Sándor: *Marosvásárhelyi krónikások. = Marosvásárhely történetéből*. Marosvásárhely 1999. 213–217.

Paczolay Gyula

Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató

1598 nevezetes és alapvető évszám a magyar közmondások és szólások történetében. Ebben az évben jelent meg az észak-magyarországi Sáros megyei Bártfán, a Klöß Nyomdában az első magyar gyűjtemény, Baranyai Decsi Csimor Jánosnak, a székelyvásárhelyi schola particula tudós rektorának *Adagiorum graecolatinoungaricorum chiliades quinque* (röviden: Adagiorum), azaz „Ötezer görög–latin–magyar szólás gyűjteménye" című munkája (BD). A kisalakú (12-ed rét) 444 oldalas kötetben a Varkucz Györgynek szóló ajánlást az olvasókhoz (*Benevolo lectori*) szóló 16 oldalas latin nyelvű előszó követi, a végén pedig Balog János 20 soros latin verse (*In Zoilum*) olvasható.

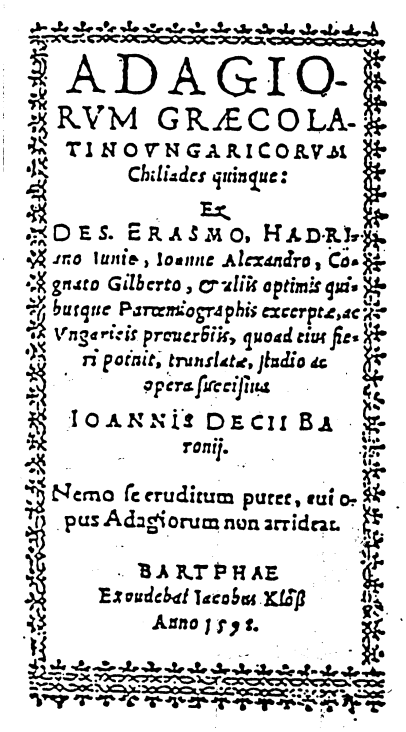
A könyv talán 200–300 példányban jelent meg, és hamar ritkasággá vált. Szenci Molnár Albert *Magyar–latin szótár*a második kiadásában számos közmondást közöl Baranyai Decsi gyűjteményéből, amint erre az előszóban hivatkozik is. Ő azonban valószínűleg egy címlap nélküli vagy hiányos címlapú példányt kapott, ezért téves címet közölt (*Libellus Adagiorum Latino Ungaricorum*). Geleji Katona István püspök, a *Magyar grammatikatska* (Gyula-Fejer-Varatt, 1645) szerzője nem ismerte. Bod Péter a *Magyar Athenas*ban (Szeben, 1766. 68–69.) a Szenci Molnár Albert által megadott címet közli, és 1588-as strasbourgi kiadásról ír, tehát ő sem látott teljes példányt belőle. Erdélyi János 1851-ben kiadott *Magyar közmondások könyve* című gyűjteményének (EJ) végén olvasható *Közmondásokrul* szóló tanulmányában, a 449. oldalon leírja, hogy „én e könyvet nem láttam". Csak 1850-ben került elő egy Ballagi Mór által leírt „ismeretlen gyűjtemény", amelyet a következő évben Lugossy József Baranyai Decsi köteteként azonosított. Még ezt követően is sokáig Szenci Molnár Albertnek (SzM) vagy Kis-Viczay Péternek (KV) tulajdonították Baranyai Decsi közmondásait.

A kötet előszavában Decsi felsorolja a régebbi szólásgyűjtőket a bibliai Példabeszédek könyve szerzőjének tekintett Salamon királytól kezdve Laertiuson, Theophrasztoszon és Didimuszon át Rotterdami Erasmusig, mellette megemlítve a 16. századi Hadrianus Iuniust és Gilbertus Cognatust is. A közmondások hasznaként kiemeli jelentőségüket a filozofálásban, a meggyőzésben és a közmondásokat sokszor csak rövidítve vagy utalással említő írók megértésében. Felhívja a figyelmet arra is, hogy csak mértékkel használjuk őket, ne „ételként", hanem csak „fűszerként", mert halmozásuk többet árt, mint használ, és gonddal illesszük őket be a beszédünkbe. Megjegyzi azt is, hogy több nyelvben találunk azonos közmondásokat.

Ma a Decsi-kötetnek négy teljes (kettő Budapesten, egy-egy Késmárkon, illetve Kolozsvárott) és tíz többé-kevésbé hiányos példányáról tudunk, amelyek közül egy-egy található például Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Nagyszebenben és Sárospatakon is. 1978-ban az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja 400 példányban hasonmás kiadást készített belőle.

Az Adagiorum helye más nyelvek szólásgyűjteményei között

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy különböző nyelvek első szólás- és közmondásgyűjteménye mikor jelent meg, akkor azt találjuk, hogy Baranyai Decsi János munkáját Közép- és Kelet-Európában csak egy cseh gyűjtemény előzte meg. Részletesebben a következő adatokat kapjuk:

ADAGIO-
RVM GRÆCOLA-
TINOVNGARICORVM
Chiliades quinque:
Ex
DES. ERASMO, HADRI-
ano Iunio, Ioanne Alexandro, Co-
gnato Gilberto, & aliis optimis quo-
busque Paræmiographis excerptæ, ac
Vngaricis prouerbiis, quoad eius fie-
ri potuit, translatæ, studio ac
opera succisiuæ
IOANNIS DECII BA
RONIJ.
Nemo se eruditum putet, cui o-
pus Adagiorum non arrideat.
BARTPHAE
Excudebat Iacobus Klöß
Anno 1598.

11. századi az első angol (Durham Proverbs) és török (Mahmud al-Kasgari, 1073–1074), 12. századi az első arab (Al-Maidani, 1124 előtt), 13. századi az első olasz és francia gyűjtemény. A 14. században jött létre az első német (Schwabacher Sprüche) és spanyol, a 15.-ben az első svéd, a 16.-ban az első dán és 1571 előtt az első cseh gyűjtemény (Červenka-Blahoslav).

Az Adagiorumot 1618-ban követte az első lengyel (Samuel Ryśinski), majd 1653-ban az első litván, 1660-ban az első észt (H. Göseken), a 17. század végén az első ukrán (Zinovjev) gyűjtemény. 18. századi az első finn (H. Florinus 1702), orosz, szerb és szlovák, a 19. században jelent meg az első ismert bolgár, román és szlovén gyűjtés.

1598 előtti magyar adatok

Természetes, hogy már Decsi gyűjteményének a megjelenése előtt is találunk magyar közmondásokat és szólásokat például irodalmi alkotásokban, levelekben. Ezek túlnyomó többsége (kb. 100) megjelenik az Adagiorumban is. A legfontosabb korábbi források: Heltai Gáspár: *Száz fabula* (Colosvarot 1566), és Szegedi Lőrinc: *Theophania* (Debrecen 1575). Érdemes megemlíteni még a következő forrásokat, illetve szerzőket: *Salamon kiralynac*, *az David kiraly fianak Markalffal valo trefa beszedeknec rouid könyue* (Colosuáratt 1577), *Balassi Menyhárt árultatása* (Abrudbánya 1569), Pesti Gábor: *Esopus fabulaij* (Bécs 1536), Tinódi: *Cronica* (Colosvarba 1554), Heltai Gáspár: *Chronica* (Colosvarot 1575), valamint Balassi Bálint, Bornemissza Péter, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter és Sztárai Mihály műveit. Jó néhány adatot találunk levelezésekben (pl. Báthory István leveleiben) és Szabó T. Attila főleg kéziratos anyag alapján összeállított *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* c. sorozatának eddig megjelent tíz kötetében (SzTA).

Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok 1515-ben Budán vásárolt egy 1508-as velencei Aldus kiadású Erasmus: *Adagiorum chiliades tres ac centuriae* című kötetet. Ebbe – feltehetően 1515 és 1540 között – számos glosszát, köztük néhány közmondást is beírt. Ilyenek például a következők: Lassan sijes (112r), Penz emberseg Ruha tiztesség (194r), Zemermes deaknak ijres thaskaia (194v).

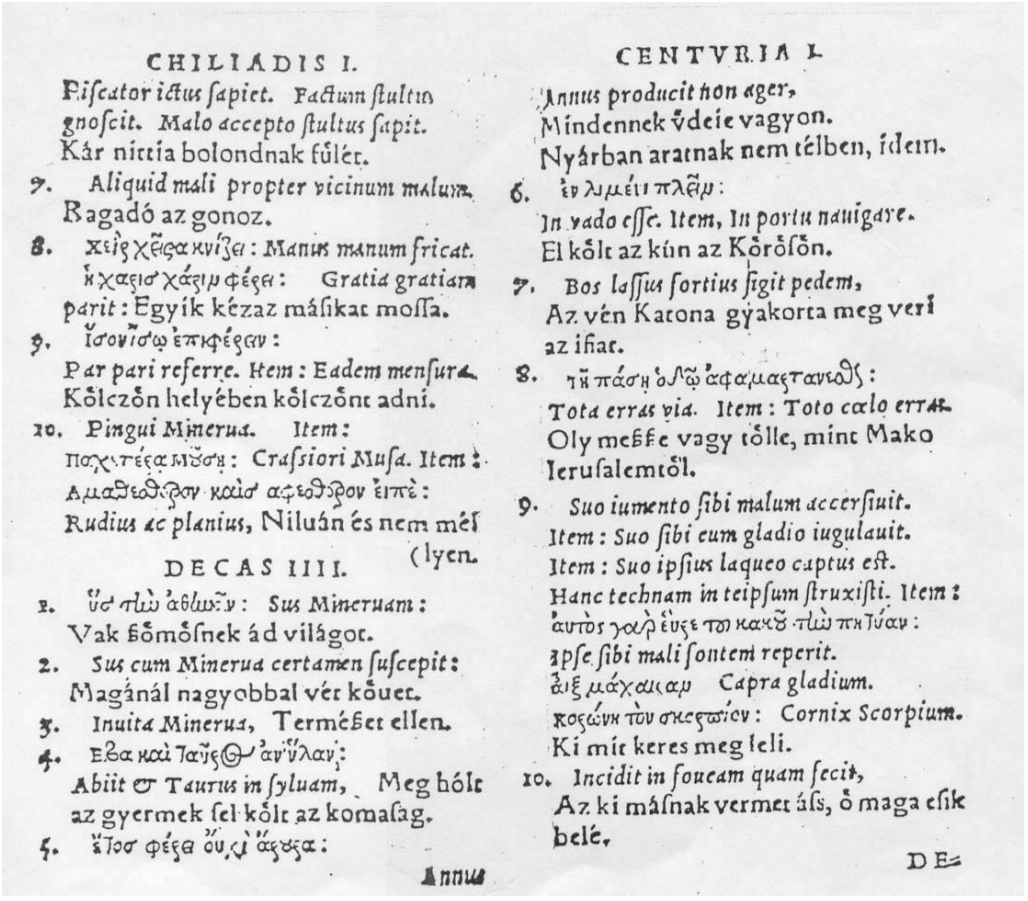
Decsi említi, hogy korábban már Siklósi Miklós is gyűjtött közmondásokat, de ezt a gyűjteményt már ő sem ismerte, és azóta sem került elő.

Az Adagiorum mintája

Az Adagiorum mintája, amint ezt már 1911-ben Tolnai Vilmos megállapította (TV-2), egy 1574-ben Bázelben kiadott *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm chiliades qvatvor cvm sesquicentvria*..., azaz „Rotterdami Erasmus 4150 szólása" című gyűjtemény volt (ErAd). Ez a kötet Erasmus (1466/1469–1536) 4150, magyarázattal ellátott szólása mellett jó néhány más neves 16. századi szólásgyűjtő, többek között Hadrianus Iunius, Ioannes Alexandrus, Gilbertus Cognatus, Caelius Rhodiginus, Petrus Godofredus és mások szólásjegyzékét is tartalmazza. Ehhez hozzátehetjük, hogy Decsi strasbourgi doktori témavezetője, Hawenreuter professzor is összeállított egy szólásgyűjteményt (JLH).

Itt megemlíthetjük, hogy Dankanits Ádám vizsgálatai szerint Erdélyben a 16. században a külföldi szerzők népszerűségi listája a következő volt: Melanchthon, Erasmus, Cicero (DÁ-1) A számára hozzáférhető könyvtárakban az *Apophtegmatum Libri*, az *Epitome Adagiorum* és a *Chiliades Adagiorum* 50 kötetét találta meg (DÁ-2). – Egy kis Erasmus-szólásgyűjtemény 1541-ben Brassóban is megjelent (EEp).

Erasmus szólásait ezresekre (chilias) osztja, ezeken belül vannak a százasok (centuria), s a százasokon belül sorszámozza az adatokat. A kötet más szerzőktől származó anyagában egyszerű sorszámozás van.

CHILIADIS I.

Piſcator ictus ſapiet. Factum ſtultus gnoſcit. Malo accepto ſtultus ſapit.
Kár nittia bolondnak fűlét.

7. Aliquid mali propter vicinum malum.
Ragadó az gonoz.

8. χεὶρ χεῖρα νίζει: Manus manum fricat.
ἡ χαρὶς χάριν φέρει: Gratia gratiam parit: Egyik kézaz máſikat moſſa.

9. Ἴσον ἴσῳ ἐπιφέρειν:
Par pari referre. Item: Eadem menſura.
Kölczön helyében kölczönt adni.

10. Pingui Minerua. Item:
παχυτέρᾳ μούσῃ: Craſſiori Muſa. Item:
Ἀμαθέστερον καὶ ἀφελέστερον εἰπεῖν:
Rudius ac planius, Niluán és nem méſ (lyen.

DECAS IIII.

1. Ὗς τὴν ἀθηνᾶν: Sus Mineruam:
Vak ſömöſnek ád világot.

2. Sus cum Minerua certamen ſuſcepit:
Magánál nagyobbal vér kőuet.

3. Inuita Minerua, Terméſet ellen.

4. Ἔβα καὶ ταῦρος ἀν' ὕλαν:
Abiit & Taurus in ſyluam, Meg hólt az gyermek ſel kőlt az komaſag.

5. Ἴσσ φέρει οὐχὶ ἄγουσα:

Annus

CENTVRIA I.

Annus producit non ager,
Mindennek vdeie vagyon.
Nyárban aratnak nem télben, ideim.

6. ἐν λιμένι πλεῖν:
In vado eſſe. Item, In portu nauigare.
El kőlt az kún az Kőröſön.

7. Bos laſſus fortius figit pedem,
Az vén Katona gyakorta meg veri az iſiat.

8. τὴν πάσῃ ὁλῷ ἁφαμαρτάνειν:
Tota erras via. Item: Toto cœlo errat.
Oly meſſe vagy tőlle, mint Mako Ieruſalemtől.

9. Suo iumento ſibi malum accerſiuit.
Item: Suo ſibi cum gladio iugulauit.
Item: Suo ipſius laqueo captus eſt.
Hanc technam in teipſum ſtruxiſti. Item:
αὐτὸς γὰρ εὗρε τῷ κακῷ τὴν πτῶσιν:
ipſe ſibi mali ſontem reperit.
αἴξ μάχαιραν Capra gladium.
κορώνη τὸν σκορπίον: Cornix Scorpium.
Ki mit keres meg leli.

10. Incidit in foueam quam fecit,
Az ki máſnak vermet áſs, ő maga eſik belé.

DE-

Az Adagiorum két oldala

Az Adagiorum szerkezete

Decsi annyiban finomítja Erasmus rendszerét, hogy a százasokat (centuria) tízesekre (decas) osztja s csak ezen belül sorszámoz. Decsi *válogat* a mintaként szolgáló kötet anyagából, például a BD 3.7.9.4 (az első szám a chilias, azaz ezres, a második a centuria, a százas, a harmadik a decas, a tízes, a negyedik a decason belüli sorszám) megfelel az Erasmus 3.9.69-nek (az első szám a chilias, a második a centuria, a harmadik a centurián belüli sorszám), a rákövetkező 3.7.9.5 viszont már az Erasmus 3.9.100 megfelelője, tehát itt 30 Erasmus-tétel maradt ki. Hasonlóan a BD 5.1.7.7. megfelel a Gilbertus Cognatus 238-nak, a következő 5.1.7.8. viszont már a 248-nak, tehát itt kilenc Gilbertus Cognatus-tételt hagyott ki. Máskor viszont több Erasmus-tételt összevon, ilyenkor egy magyar adatnak több latin megfelelője van. Az 1.3.7.10-ben egy görög mellett 26 latin adatot, az 1.5.6.7-ben két görög mellett 5 latin adatot találunk. A görög szöveget gyakran kiemeli a latin elé, olykor kissé megváltoztatja a latin szöveget, s gyakran nem Erasmus címsorát, hanem a magyarázat valamelyik mondatát emeli ki és teszi címsorrá. Erasmus latin magyarázatait és a klasszikus szerzőkre, pl. Horatiusra, Vergiliusra való hivatkozásokat elhagyja.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a címsorokat tekintve Decsi 1.1.1.1–3.7.10.10, 4.1.1.1–4.10.9.5, 5.7.8.7–5.8.1.10. tételei Erasmustól, a 3.8.1.1–3.10.3.2. és a 4.10.10.4–4.10.10.10. tételek Hadrianus Iuniustól, a 3.10.3.3–3.10.6.8. Brassicanustól, az 5.1.1.1–5.6.3.1. Gilbertus Cognatustól, a többi más szerzőktől származik.

A latin–görög – gyakran csak latin, olykor csak görög – címsort a legtöbbször nem a fordítás, hanem a magyar megfelelő követi. Például az 5.3.2.6. tételben a latin: In idem flumen bis non descendimus-t (Ugyanabba a folyóba nem lépünk be kétszer.) az, hogy: „Az kinek egyßör az kása ßáiát meg égeti, tarlóiátis fúya”.

Előfordul a latin szöveg *német* megfelelőjének magyar fordítása is. Például az 1.3.3.2. tételben a Pecunia obediunt omnia (Mindenki enged a pénznek) magyar megfelelőjeként azt írja, hogy „Az ki nád között üll, ßintén ollyan sipot czinál, az minemüt akar”. Ez pontosan megfelel a Sebastian Franck 1541-ben kiadott német közmondásgyűjteménye (SF) 86v oldalán olvasható „Der in rorn sitzt, schneidt jm. Selbst pfeiffen wie er wil”-nek. Pontos német és nem latin megfelelője van még például a következőknek is: „Gazda nélkül vet ßámot” (5.9.6.7.), „Az ki mézet akar enni, meg öllye elöb az méhet” (3.3.5.9.). (*Megjegyzés*: Régen a mézhez csak a méhek megölése utján lehetett hozzájutni.)

Tizenhat tételben két, egyben (3.4.7.7.) három, egyben (3.10.10.10.) négy magyar megfelelőt találunk. Néhány esetben a latin címsor feltehetően Decsi fordítása *magyarból.* Például a 2.5.3.3: Meße Buda sánta embernek – Procul Buda claudo, és 1.3.5.10: Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni – Non est funus ex coemiterio reducendum. Ezek a latin megfelelők nem találhatók meg Decsi forrásmunkájában.

Az Adagiorum 4795 tételben összesen 4827 magyar adatot tartalmaz. (A címben jelzett 5000-től való eltérést kihagyások magyarázzák, pl. az első chiliasban csak 8 centuria van stb.) A magyar szövegek közül kb. ezer tekinthető szólásnak vagy közmondásnak. Magyar megfelelőként ugyanis sokszor csak egy szót, pl. Czintalankodni (1.2.4.8.), Czáczogó (1.4.2.1.), Állhatatlan (2.3.9.8.), Bolondság (2.3.9.10.), Boszorkány (5.1.9.10.), Homályosan (5.5.10.6), egy egyszerű kifejezést, pl. Haznos oruossag (1.2.6.9), Kegyetlen törvény (1.7.4.5.), Ostoba elme (2.2.10.4.), Meleg förödö (2.3.5.10.), Komoran nézni (3.4.10.4.), Haznos hazugság (4.10.6.2.), Erösen tanúlni (5.4.2.4.) stb., szólásnak vagy közmondásnak nem tekinthető egyszerű mondatot, pl. Ismerik ök egymást (2.5.5.10.), Veßedelmes dologban forgaz (4.10.8.7.), Az ió hirnek örülni (5.2.10.2.), Görög és Deák nyeluet tudni (5.9.6.1.) olvashatunk.

Találunk még idézeteket, aforizmákat, gyakran a megfelelő latin vagy görög adat fordításait is. Például: Aequalitas non parit bellum – Az egyenlőség nem támazt hadat (4.2.9.9.); Nullum violentum perpetuum – Nem állandó az valami erőßackal léßen (5.2.10.l.); Sed quis custodiet custodes – Hát az örzökre ki vigyáz (5.1.6.5.); Mortuus rursus id eris quod prius – Föld vóltál, s vgyan földé kel lenned (5.1.7.6.) stb.

Megjegyezhetjük, hogy az Erasmus-szövegekben többször előfordul a görög Σικελος, illetve a latin *Siculus* szó, amely ott Szicília nem görög őslakosait jelenti. Decsi ezekhez a tételekhez az erdélyi székelyekre vonatkozó megfelelőt ír, pl. a „Siculus emphacisat" (2.4.10.4.) azzal egyenértékű, hogy: „No, mind fel veßi az ßékely, valami egy tetünél iob." Többször találkozunk a „Székely fortély" kifejezéssel is. (Pl. 1.8.2.2, 2.3.5.5. stb.)

Az Adagiorum szólásainak, közmondásainak utóélete

Szenci Molnár Albert (1574–1634) Drezda és Heidelberg mellett – Decsihez hasonlóan – tanult Wittenbergben és Strasbourgban is, ahol szintén Hawenreuter professzor tanítványa volt. Naplója szerint 1592. június 18-án találkozott is Decsivel.

Szenci Molnár Albert – néhány 17. századi adattal kiegészítve – az Adagiorumnak kb. 400 közismert közmondását (usitatiora proverbia) felvette magyar–latin szótárának hanaui (1611) és heidelbergi kiadásába (1621), s ennek alapján ezek bekerültek a frankfurti (1644) és nürnbergi (1708) kiadásba (SzM-2-5) és a Pápai Páriz Ferenc–Bod Péter-szótárakba is (l767, 1782) (PPB).

Szenci Molnár Albert tehát *válogatott* Decsi anyagából, és néhány esetben *változtatott* is egyes szövegeken. Például Decsinél azt olvassuk: „*Szemérem* az futás, de haznos"(l.8.3.4.), Szenci Molnár Albert viszont már azt írja: „*Szégyen* a futás, de hasznos" (SzM-2.257/1., SzM-3.290/2., SzM-4.290/2).

Az Országos Széchényi Könyvtárban található egy 17. századi, erdélyi, ismeretlen protestáns szerző által írt *Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum* (FV) című kézirat. Ennek első részében (a 73. folióig) Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának 1621-es (vagy a vele szövegében azonos l644-es) kiadásából vett adatok olvashatók a latin megfelelőkkel együtt, a végén viszont már Decsi gyűjteménye volt a forrás. A FV szerzője *válogat* ebből az anyagból, s egyes tételeket meg is változtat. Helyesírásában a *cz*-t következetesen *ts*-re javítja.

Baranyai Decsi jó néhány közmondását megtaláljuk a kb. 1678-ban írt *Actio Curiosa* című közmondás-színjátékben (AC) és – főleg Szenci Molnár Albert szótárai alapján – 18. és 19. századi tankönyvekben, mint pl. a *Syntaxis Ornata*-ban (SO) (l745-ös és későbbi kiadások), az *Universae Phraseologiae Corpus*-ban (1750, 1775) (UP), Cselkó István (CsI) és Verseghy Ferenc (VF) tankönyveiben. Kétségtelen, hogy a szájhagyomány mellett ezek a nyomtatott közlések is jelentősen hozzájárulhattak Decsi közmondásainak elterjedéséhez.

Részben a Szenci Molnár Albert-szótárak alapján Decsi számos közmondása került bele a második magyar közmondásgyűjteménybe, Kis-Viczay Péter kassai evangélikus lelkész *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam et usum Scholasticae juventutis* című kötetébe (KV). Ezt a Bártfai Nyomda adta ki Kassán 1713-ban. Kis-Viczay – Szenci Molnártól eltérően – nem említi, hogy forrásul használta Decsi anyagát.

Baranyai Decsi és Kis-Viczay gyűjteményét először Ballagi Mór hasonlította össze 1883-ban (BM). A Decsi-gyűjteménnyel Tolnai Vilmos is foglalkozott (TV-1), s összefoglaló ismertetést találunk O. Nagy Gábor posztumusz magyar frazeológiatörténeti munkájában is. (ON).

Decsi szólásai és közmondásai a 20. században

Az Adagiorumban található közmondásokat és szólásokat több szempont szerint osztályozhatjuk. Az egyik ilyen kiválasztási elv lehet azok mai ismertsége. Ennek alapján megkülönböztethetünk ma is közismerteket, olyanokat, amelyek ma már csak a magyar nyelvterület egy vagy néhány részén ismertek (regionális adatok) s végül mára már feledésbe merülteket.

l. Ma is közismert, 400 éves közmondások, szólások (az esetleg zárójelben található évszám azt jelenti, hogy mai ismereteink szerint az adat 1598 előtt már akkor előfordult):

Kücziny az bòrs, de erös. 3.8.8.8. – Az Christus koporsoiát sem örzik heiában. 3.6.10.4. 1611-ben már: ... örizték ingyen. (SzM-2.32/1) – Te sem vagy iob az Déákné váznánál. (1592) 3.4.4.3, 5.7.5.2. – Nagy fába vágtad az feißét. (1575) 5.4.10.4. stb. – Szemérem (*ma*: szégyen) az futás de haznos. (1589) 1.8.3.4. – Ember kel az gátra. 4.10.8.5. – Gazda nélkül vet ßámot. (1570) 5.9.6.7. – Ió vólnál halálnak. 4.5.1.1. – Olczó húsnak hig az leue. 2.8.4.7, 2.8.10.6, 4.3.3.10. – Az igaz mõdás bé töri embernek feiét. (1558) 2.9.3.5. – Lassan iáry, s hamaráb el iutz (*vagy*: hamaréb el érz). (1515–1540) l.7.1.4, 2.1.1.1. – Ió töt helyébe iót ne váry. (1566–1536) 2.2.2.8, 2.5.8.3, 2.5.9.6, 4.6.2.8. – Az ketske sem meñe az vasárra, de czapiák hátúl. 3.8.6.5. – Semmit nem hoz az az konyhára. 3.2.9.6. – Köz lónak turos (*azaz*: feltúrt, sebes) az háta. 4.7.3.7. – Sok lúd diznót győz. 1.4.2.8, 3.7.7.6, 4.6.2.4, 5.4.8.9. – Oly meßße tölle, mint Mako Ierusalemtöl. 1.2.2.7, 3.4.3.3. – Az minemü mosdót te énnékem tartaz, énis ollyan kendöt te néked. 5.10.2.3, 3.9.4.2 (var.). – Nem akarásnak nyögés (az) vége. 2.5.1.5, 5.10.4.4. – Ió pap hóltig tanúl. 1.6.8.3, 5.5.3.8. – Iob mà egy veréb, hogy nem hólnap egy túzok. 5.1.2.5. – Sák meg lelte fól(t)iát. (1558) 1.4.5.1, 1.8.6.5, 4.9.3.7.

2. Ma is közismert s egyúttal Európa több (zárójelben feltüntetett számú) nyelvében megtalálható közmondások:

Aiándék lónak nem kel à fogát nézni. (48) 4.4.9.6. (marhának: 4.1.2.3.) – Az mely Ebet bottal haitnak az Nyúl után, soha az nyúlat meg nem fogia. (10) 1.6.1.8, 2.5.5.4, 4.1.3.5. (Szenci Molnár Albert l611: Valamelly ebet botval haytnac az nyúl után nem fogja az meg. – 1623: Bethlen Gábor levele Károlyi Mihályhoz, Kolozsvár l623. aug.16.: „leszen elegendö hadam nekem s talám igen sok is leszen, ha arra kél a dolog, tudom, hogy az mely ebet bottal üznek az nyúl után, meg nem fogja.") – Nem hallik eb vgatás az menyorßágban. (10) 1.3.9.2, 5.3.9.10. – Czak ßörit veti el à farkas, nem terméßetit. (45) 3.3.2.2. – Talám azt várod, hogy sült galamb mennyen ßaiadba. (1566) (30) 5.5.2.3. – Egyík kéz az másikat mossa. (1582) (47) 1.1.3.8. – Az ßálkát más ember ßömében meg látod, az gerendát penig az magadéban nem látod. (1580–1582) (47) 1.5.5.2. – Czak addîg nyuitozzál, az mîg az lepel ér. (42) 2.5.3.7, 4.4.8.3. – Hituán madár az, az ki az ö maga fézkét meg rútittia. (28) 4.2.4.3. – Minem mind iauadat akaria az, az ki reiád mosolyodik. (6) 5.1.8.6. – Az ökör vgyan ökör, ha ßinte Béczbe haitiákis. (36) 2.8.7.2. – Szeget ßeguel ütni. (Szeget ßeggel kel ütni.) (21) (1536) 1.1.8.3. (5.3.7.3.) – Két ßöm mindenkor többet lát egynél. (48) 3.1.6.1. – Nem ió tüzet olaiual óltani. (38) 3.8.4.7. – Hiuatlan vendégnek aytó meget helye. (44) 1.2.5.3. – Nem arúlok ám én sákban matskát. (38) (1570–1571) 5.4.7.8.

Megjegyzés. Az Európában 28–54 nyelvben megtalálható közmondások, szólások: PGy-4, – 600 magyar–észt–német–angol–finn–latin–cseremisz–zürjén adat: PGy-1.

3. Közismert és a szomszédos szláv nyelvekben is megtalálható közmondások:

Az sok Bába közöt à gyermekis el ßokot vezni. 2.6.9.2. (belorusz, cseh, lengyel, lett, litván, orosz, szerb, szlovák, ukrán megfelelője ismert). – Ne hány borsót az falra. (1589) 3.1.6.4, 4.7.4.6, 4.9.6.4. (Ismert a cseh, lengyel, orosz, szlovák, ukrán nyelvben.) – Némának annya sem ért ßauát (l589: Néma gyermeknek..., 1606: Néma gyermeknek... Péchy Simon levele az udvarhelyszékieknek) 2.1.3.4. (albán, bolgár, cseh, lengyel, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán megfelelője ismert).

Megjegyzés: A magyar közmondások nemzetközi és kelet-európai rokonsága: PGy-2, PGy-3.

4. A ma már nem közismert, de a magyar nyelvterület egyes régióiban megtalálható közmondások: (E = Erdély, Dsz = Drávaszög, SzM = Szenci Molnár Albert szótára. 1611):

Álom s esös üdö. (Bizonytalan dolog.) SzM, E, 5.8.4.8. – Nem fog (az) rosda (az) aranyon. SzM, E, Dsz, 2.6.2.3. – Vay ki hituán kereset az arúlkodás. SzM, E, Dsz, 2.9.10.3. – Bagolyis biro házában. SzM: barlangjában. E is, 4.4.1.3. – Nyert benne mint Bertók az czikban. SzM, E is. 4.10.10.9. – Bolondnak fa pénz ió, ha el veztiis ne bánkódgyék vtánna. SzM, E, 1.1.7.10. – Nem minden botból léßen borotva. SzM, E is, 2.5.3.8. – Meße Buda sánta embernek. SzM (ebnek) E. (1838: Messze sánta ebnek Buda. – br. Jósika Jánosné levele fiához, Samuhoz, Csákigorbó. SzTA-2.529/1). – Oly kevély, mint ha öué volna az dió fáig. SzM, 2.8.2.6. – Nem illik diznó orrába az arany peretz. SzM, E, DSz, 1.3.7.5. – Diznóra gyömbért ne veztegess. (1565) SzM, E is, 1.8.10.2. – Az ki én magamat ßeret, ebemetis ßereti. E nem, 5.8.3.9. – Két ház ebe. E nem, 3.9.2.3. – Még az ebnek sem ió az elsö fia. SzM, E is, 2.2.3.9, 5.1.2.3. – Hires eperre nem kel kosárual menni. SzM, Őrség, Székelyföld (albán, bolgár, görög, orosz, szlovén, szerb, török megfelelői ismertek). 1.7.2.10. – Czak ßörit veti el farkas, nem terméßetit. (Suetonius: Vulpes pilum mutat, non mores.) SzM nincs, KV-549, csak Erdélyben ismert (50 adat, Háromszék, Magyaró, Magyarózd, Maros-Torda, Szatmár, Szovát, északi csángó). – Farkast emlegetnek, kert meget kullog. SzM, több vidéken ismert, 2.7.9.3., 4.5.2.3. – Vay ki erös mint az etzet. E is, 3.1.8.6. (1614: Az én szententiám szerint bezzeg erös, mint az oláh etzet az te bizonyságod. Pázmány Péter, PPÖ-5.87.) – Minden ember az ö maga fazeka mellé ßît. SzM, E (Magyaró, Magyarózd, Nagybánya, északi csángó). 1.1.9.2, 1.3.3.3. – Az gazdagnakis kettö orra lika, mint az ßegény ember diznaiának. SzM, E, 2.1.1.7. – Soha nincz oly nagy hoßßu hágó, kinek leitöie ninczen. – E (Háromszék, Magyaró, északi csángó). – Addîg hámcz az hárs fát, mîg hámlik. (1575/1495) SzM, E (Magyaró, Székelyföld) 3.4.1.10, 4.3.10.9. – Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni. – E is. 1.3.5.10, 2.6.8.5. (1598 után először 1862-ben jelenik meg.) – Az ki Nyárban nem gyüjt, Télben agebül bánkodik. SzM, E is, 5.8.8.5. – Még üdeién meg látzik az mely teyböl ió túro léßen. SzM, E is, 4.2.1.10. stb.

Megjegyzés: Az erdélyi és partiumi gyűjtések közül főleg a következőket vettük alapul: Bura László (BL) szatmári, Horváth István (HI) magyarózdi, Jakab Rozália (JR) farkaslakai, Konsza Samu (KS) háromszéki, Kovács Ferenc (KvF) kisiratosi, Kriza János (KJV) székelyföldi, Molnár Béla (MB) sóváradi, Ősz János (ŐJ) kibédi, Sándor Mihályné Nagy Gabriella (SNG) székelyföldi, Seres András (SAn) barcasági, Tamás Irén (TI) szováti, Vöő Gabriella (VG-1, VG-2) erdélyi, Wychmann Yrjö (WY) északi csángó és Zsigmond József (ZsJ) magyarói gyűjtése. Az „Addig hántsd a hársfát, míg hámlik” részletesebb vizsgálata: PGy-5.

Látható, hogy az adatok jelentős része Erdélyben vagy Erdélyben és a drávaszögi gyűjtésben (LK) maradt fenn.

5. Mára már feledésbe merültek. Ezekre vonatkozóan 20. századi regionális adatok sem bukkantak fel az eddigi vizsgálatokban, viszont általában Szenci Molnár Albert 1611-ben a használatos proverbiumok közé sorolta őket. Ennek hiányában Kis-Viczay Péter (KV) 1713-ból származó adatát adjuk meg. (A *stb*. azt jelzi, hogy ez az adat a Decsi-gyűjteményben a feltüntetett mellett még többször is előfordul.)

Nem álmot hüuelyezek én, hanem igazat mondok. 2.10.9.2. SzM-2.-9/1. – Egy babot nem adnék raita. 4.6.5.4, SzM-2.15/1. – Sokat kér az beteg, de nem adgya az egésséges. 2.5.9.4, SzM-2.249/1. – Igen illik mint az bot az tegezbe. (1570) 1.7.3.4. stb., KV-34. – Minden botnak az végén az feie. (= Végén csattan az ostor.) 1.3.10.8. + 5 adat, SzM-2.29/1. – Eßes diznó, mely gyüköret ránta. 3.6.1.3, SzM-2.69/1. – Fakotis vonnyák, de fakois vonnya. (1566) 2.2.8.4, SzM-2.71/2. – Kü ßöktek az felsö várból. (= Elment az esze.) (1592) 1.8.7.3. stb., SzM-2.149/1. – Czak gallérais alig marat. 3.10.5.3, SzM-2.90/2. – Ha nincz irod és ßelentzéd, miért teßed magad borbéllyá. 4.3.8.2. (1556: Nádasdy Tamás levele: A töröknek sem ire, sem szelentzéie. – l584: Báthory István levele: Sem irönk, sem szelentzénk.) – Régi irás, el kopot. 1.4.1.5. stb., SzM-2.236/1. – Az kinek az kása meg égeti az ßaiát mêg az tarlóiátis fuia. 2.2.9.9. (2.3.6.3, 5.3.2.6.), SzM-3.148/2. (Részletesebben lásd: PGy-6.) – Kenyér, sait, két tál étek. 4.5.5.3, KV-464. – Késö sütue. (= Eső után köpönyeg.) (1589) 1.1.3.5. stb. SzM-2.139/2. – Igen gondol király vduarbiróual. (1575) 1.7.7.4. stb. SzM-2.147/2: Nem fél király udvarbirótól. – Kötve hüd komádat (1566) 2.1.7.7, SzM-2.155/2. – Kopár helyön keresködöl. 1.3.8.4. stb., SzM-2.158/2. – Malomban hegedülni. 2.9.9.2, SzM-2.173/2. – Meg sem fogtad saddig mellyezted. (= Előre iszol a medve bőrére.) 1.5.10.8, SzM-2.196/2. – Bezzeg nömös vólt ám öis, de mind el hordották az fazék gyártók. 3.8.2.5, SzM-2.208/1: ...de elhordtác az fazekasoc à földét. – Kereztül tenni az Orbán süuegét. (= Felönteni a garatra.) SzM-2.220/2: Feltenni ... – Igyál ökör, tó víz. 4.6.1.6, SzM-2.124/1. – Öis sok pénteket ért ugyan immár. (= Idős ember.) 4.7.2.5. stb., SzM-2.227/1: Elérte à soc péntek. – Pénz emberség, ruha tiztesség. (1515–1540) 2.4.7.9. SzM-2.227/1. – Pokolbanis esik egyßör egy Innep. 5.8.4.4, SzM-2.230/1. – Igen tudgya ö, ha töke auagy túros étek. 1.3.7.3, 3.2.3.8, SzM-2.280/2. – Egy tiukmony sültîg meg lenne az. 3.6.7.1., SzM-2.278/1 (Hermányi Dienes Péter székelyföldi, erdővidéki esperes [1707–1741] azt írta egyszer a hozzá tartozó lelkészeknek, hogy „a harangozás felettébb hosszú ne légyen, hanem legtovább, míg egy tyúkmony megsülne”. BkJ-1.30. – (tyúkmony = tyúktojás). – Rosz váras az, az kinek óráiát hituánúl iártattiák. 5.3.1.5., SzM-2.220/2: Az óra jártatásából is megitilheted a várost.

Ami hiányzik az Adagiorumból

Decsi János gyűjteménye a legtöbb régi magyar közmondást tartalmazza, s nagy többségükre vonatkozóan ez a legrégebbi feljegyzés. Néhány valóban „hiányzik”, ilyenek például az először l575-ből ismert: „Akármind perseld az ebet nem lészen szalanna benne”, amely ma „Kutyából nem lesz szalonna” megfogalmazásban közismert, Vöő Gabriellának 141 hivatkozása van rá (VG-1.l68/514), „Holló a hollónak nem vájja ki a szemét” (1584-ből), „Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók” (1577-ből), „Kerülgeti, mint macska a forró kását (1569-ből). Egy kevésbé ismert példa 1581-ből: „Az ellőtt nyilat nehéz visszahozni”, amelyre egy erdélyi adat van (VG-1.197/25) és öt török nyelvben ismert (BU-1933).

Más esetekben azért nem találunk meg egy régi közmondást, mert az csak később jelent meg a magyar nyelvben. Például a „Nem mind arany, ami fénylik” vagy az „A kákán is csomót keres” első magyar feljegyzése későbbi, l613-ból való.

Néhány esetben a Decsi-gyűjteményben megtaláljuk a „hiányzó” közmondás pontos latin megfelelőjét. Ezek magyar fordításban ma közismert közmondások, akkor azonban ilyen

formában még ismeretlenek voltak. Ilyenkor a fordítás helyett Decsi körülírást ad. Például az 1.6.10.10. tételben a „Bis dat, qui cito dat” magyar megfelelője Decsinél nem a „Kétszer ad, aki gyorsan ad”, hanem: „Ha valami iót akarz tenni valakiuel, hamar tegyed”. Hasonlóan a 3.4.6.8. tételben a „Saxum volutum non obducitur musco” magyar megfelelőjeként nem a „Gördülő kövön nem nő moha” fordítást olvassuk, hanem azt, hogy „Nehezen gazdagodik az meg, az ki gyakran helyet cserél”, és azt is, hogy „Nehezen léßen ió Déák, az ki sok külömb külömb Scholákot válogat”. A „Nemo propheta acceptus est in patria sua” (Senki sem próféta a saját hazájában) magyar megfelelője: „Egy fö ember sem böczültetik hazájába (5.5.5.7.). A „Piscis primum a capite foetet” (Fejétől bűzlik a hal) megfelelője pedig „A hól az fö meg vez, az tagokis meg veznek ott” (4.2.9.10.). Az említett latin mondatok magyar fordításai csak később váltak közmondássá a magyar nyelvben.

Néhány megjegyzés az Adagiorum nyelvéről

A mássalhangzóval kezdődő főnevek előtti határozott névelő nem „a”, hanem a legtöbbször „az”, pl. „Egy az ßoba az kementzéuel” (1.1.1.1.), de pl. mind „a”, mind „az” előfordul a következőben: Szeretné à haznot, de fút az munkától (4.1.3.3.).

A *-val*, *-vel* rag hasonulása gyakran – mint a moldvai csángók nyelvében – nem történik meg. Például azt olvassuk, hogy „Sem Istenvel, sem embervel nem gondolni” (5.9.5.9.). Előfordul azonban ugyanarra a szóra vonatkozóan is, hogy az egyik esetben hasonul, a másikban viszont nem hasonul a *-val*, *-vel*. Például: beßédvel (4.1.8.5, 4.7.1.7.), de beßéddel (4.2.3.9, 4.7.9.6.).

A nyáron, télen helyett azt olvassuk, hogy nyárban, télben. Pl. „Az ki Nyárban nem gyüjt, Télben agebül bánkodik” (5.8.8.4b.).

Egyes szavakban a „szokásos” *i* helyett *ü* hang van, pl. üdö, hüß, kütsin/küczin, ßüv, küül, tü stb., másokban pedig *e* helyett *ö*, pl. böczület, czeleködni, egyßör, élös, emléközik, étök, györtya, ió töt, nömös, önyves, ßöm, ßörzö, veröm stb. Ezek a nyelvjárási jellegzetességek eltűnnek Szenci Molnár Albert szótárában és a későbbi előfordulásokban.

Több, mára már feledésbe merült szóval is találkozunk. Ilyenek pl. a *mony* (tojás) (4.1.1.5.), *eh* (máj) (2.9.2.10, 5.1.1.1, 5.6.8.2, 5.8.1.5, 5.8.7.6.), *turba* (kulccsal zárható pénzeszacskó, török jövevényszó a magyarban) (2.9.5.4.), *közköpülködik* (fondorkodik) (2.2.10.9.). A gyakran előforduló *minem* szó jelentése egyszerűen *nem*, pl. „Minem hallik ßamár riuás menyorßágban (5.2.6.5.). Az elromlott Decsinél *el roßúla* (5.6.5.9.), a mai leselkedni pedig *lesesködni* (5.4.3.10.). A város helyett mindig azt találjuk, hogy *váras* (3.3.10.3, 4.10.4.5, 5.3.1.5.), ugyanúgy, mint Tinódinál.

Ha egy mai közmondásban kutya van, akkor a Decsinél található megfelelőjében biztosan *eb*et találunk, pl. „Az mely Ebet botual haitnak az Nyúl után, soha az nyúlat meg nem fogia” (1.5.1.8.). Akkor a kutya jelentése „kis eb” volt. A *hitvány* jelentése: rossz, a *jámboré* – emberekre vonatkozóan – jó (2.5.7.7, 5.9.5.10. stb.). *Iámborodni* = megjavulni (2.9.1.10.). A ma csak emberekre vonatkozó *ki* vonatkozhatott állatokra, pl. „Nincz oly agh róka, kinek böre az czáuában nem kerül” (2.4.10.5.), tárgyakra, pl. „Nincz oly rakot ßekér, Kire egy vella ßéna fel nem fęr” (4.8.10.4.) vagy akár egy országra is: „Szegény orßág kit ßamár hátõ dúlnak” (1.5.1.2.).

Az *is* mindig egybe van írva a megelőző szóval, pl. bagolyis (1.5.10.3.), másrészt az *igekötőt* mindig külön írták, pl. „Ki ßöktek az felsö várból” (4.6.3.5.).

Az *l* hangot megelőző magánhangzó mindig hosszú, pl. hóltig tanúl (1.6.8.3.), hólnap (2.9.1.5.), amint arra már Török Gábor rámutatott (TG). A melléknevek középfokában magánhangzó után -bb helyett mindig -b van, pl. erösb (5.6.5.7.), eßesb (5.8.3.2.), igazb (5.2.7.5.), iámborb (4138.), iob (2.9.1.5.), keduesb (4.3.1.7.), vakmeröb (4.5.2.7.).

Az Adagiorum általában a 16. századi protestáns helyesírást (KI) használja, cz = cs (mint a lengyelben), tz = c, s = zs (egyes esetekben), pl. sak (1.4.5.1.), darast (1.8.9.6.). Előfordul a ts = cs is, pl. a legtöbbször ezt találjuk a matska szóban, bár előfordul maczka is. Az *sz* hang jelölése sz, ß, vagy z, pl. Szömét (2.9.2.5.), alußik (2.9.2.2.), gonoz (2.9.2.3.), ezköz (2.3.3.6.).

Tervek, problémák

Tervbe vettük a Decsi-kötet szólás- és közmondás-anyagának feldolgozását az előzmények és az adatok 1598 utáni előfordulásainak részletes felsorolásával, ide értve a regionális gyűjtéseket is. Eddig már több száz adat feldolgozása kéziratban van, egy példát függelékben közlünk.

Az Adagiorum vizsgálata során több olyan kérdés merült fel, amelyekre eddig nem sikerült választ találni. „Több szem többet lát” alapon talán valaki rátalál a megoldásra. Néhány megválaszolatlan kérdés pl.:

Ki volt Varkucz György? Decsi ezt a munkáját neki mint támogatójának ajánlja: Magnifico Domino Domino Georgio Varkucz. Róla eddig semmit sem sikerült megtudni.

Mit jelent a maragaroggia? – Eamus Athenas – El mégyé másßoris maragaroggiába (4.5.8.7.). Későbbi előfordulásai: SzM-2.174/1, PPB-1.218/2, KV-135. Erdélyi Jánosnál (1851): Maradgarodgyába menni (valaki jobb sorsát elhagyva olyanba jutott, ahonnan visszakívánkozik). EJ-5394.

Mi a tzaponkurt ? – Dicas tria de curia. – Mondgy egy tzaponkurtot (3.3.1.1.).

Ki volt Lukáts Fábián ? Tonitru imbrem antecedit. – Meg üti Lukáts Fábiánt (5.1.5.1.).

Ki volt Nagy Urbán ? – Aries cornibus lasciuiens. – Nagy Vrbán elég látor (3.6.5.8.).

Ki volt Gál bíró ? – Saluetote volucripedum soboles equorum. – Isten gyonapot Gál biro (5.9.9.9, 3.4.7.7. var.).

Ki volt „huzheiános”? – Αλιτήριος. – Aliterius. – Azis el venne ám az huzheiánost (4.1.8.2.).

Irodalom

AC Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése. (kb. 1678) – Kardos Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 2. kötet, 354–396.

BD Baranyai Decsi János: *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro (Brassicano), Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiua Ioannis Decii Baronij*. – Excudebat Iacobus Klöß, Bartphae 1598. – (18) + (1–127) + 128–424 + (2) old. 12°. (RMNy-815)

BkJ Benkő József (1740–1814): *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. I–II. kötet. (Ford. Szabó György). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár (1999) 653 + 845 old.

BL Bura László: *Szatmári szólások és közmondások*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest 1987. 147 old. (2312 adat)

BM Ballagi Mór: *Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. 10. kötet, 5. füzet, 15. (1882)

BU Bläsing, Uwe: *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994. 849. (4396 tétel)

CsI Cselkó István: *Magyar közmondások*. = Cselkó István: *Válogatott darabok, minden korú jeles magyar írókból*. Az ifjúság hasznára. Belnay özvegy és örökösei, Posonyban, 1817. 123–154. old.

DA-1 Dankanits, Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 11. 125–131. (1967)

DA-2 Dankanits Ádám: *16. századi olvasmányok* (Erdélyben). Kriterion, Bukarest, 1974.

EEp Erasmus Roterdamus: *Epitome adagiorvm Graecorvm & Latinorum iuxta seriem Alphabeti*. Ex Chiliadibus Eras. Roterodami. (Honter, Corona – Brassó) 1541. 56 fol. (RMNy-43.)

EJ Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest 1851

ErAd Erasmus, Desiderus: *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm Chiliades qvatvor cvm sesqvicentvria, ex postrema authoris recognitione*... Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. haeredes, Basileae MDLXXIIII (1574), (116) 852 + 647 + (86) old., 2° Erasmus 852 oldalas szövege (l.l.11 – 5.2.51: Typographus lectori (1–96. hasáb), Adagiorum Appendix ex Erasmi Chiliadibus ad studiosum commoditatem excerpta (97–109. 1–160. sorszámok), Hadrianus Iunius (109–288. 840 tétel), Johannes Alexander Brassicanus (288–308. 146 tétel), Johannes Ulpius (308–316. 127 tétel), Gilbert Cousin (Cognatus) (316–602. 1810 tétel), Ludovicus Caelius Rhodiginus (602–606. 53 tétel), Polydorus Vergilius (606–610. 60 tétel), Petrus Godofredus (610–613. 36 tétel), Charles de Bovelles (613–617. 47 tétel), Adrianus Turnebus etc. (617–620. 30 tétel), Gulielmus Gentius (620–624. 50 tétel), Specimen quoddam adagiorum quae ab Junio, Cantero et Giselino... collecta sunt... (625–632. 49 tétel), Adagia of Melchior Neipeius (632–647.) (OSzK)

FV Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum. 17. századi kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban. (Duod. Hung. 51.)

HI Horváth István: *Közmondások, szólások* (Magyarózdon). = Horváth István: *Magyarózdi toronyalja*. Dacia, Kolozsvár 1971. 287–295. (Második, átdolgozott kiadás: *Magyarózdi toronyalja*. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Magyar Helikon, Budapest 1980. 338–351.)

JLH Hawenreuter, Johannes Ludwig: *Adagia classica scholis Argentinensibus digesta*. Excudebat Iacobus Rihelius (Argentorati) 1573. a + 302 + (5) old.

JP Janus Pannonius – magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Magyar Remekírók sorozat, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1982. 1412 old.

JR Jakab Rozália: *Közmondások, szólások* (Farkaslakán). = Jakab Rozália: „*Nálunk a harangszó elszáll a határig*.” Népélet és néphagyomány Farkaslakán. Tamási Áron Alapítvány (Bp.) – Polis Könyvkiadó (Kolozsvár) 1998. 134–136. old.

KI Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. 23.

KJV Kriza János: *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. 1. kötet. Stein János, Kolozsvártt 1863. (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1987)

KS Konsza Samu: *Közmondások, szólások* (Háromszéken). = Konsza Samu: Háromszéki magyar népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely 1957. 485–501. 871–1475. tétel (605 adat)

KV Kis-Viczay, Petrus: *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam & usum Scholasticae juventutis collecta et in alphabeti seriem concinnata* ... Studio & vigilantia Petri Kis-Viczay p.n. Eccl. Aug. Conf. Cassov. Nat. Hung. Past. – Typis Civitatis, Bartphae (akkor Kassán!) 1713. 552 old.

KvF Kovács Ferenc: *Közmondások* (Kisiratoson). = Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1958. 213–220.

LK Lábadi Károly: *Ahogy rakod tüzed*. Drávaszögi magyar proverbiumok. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék 1986. 352 old. (2982 adat)

MB Molnár Béla: *Sóváradi szólások és szóláshasonlatok*. Művelődés (Bukarest) 36. évf., 11. sz. 33–34. (1983. november)

ON O. Nagy Gábor: *A magyar frazeológiai kutatások története*. Szerk. Kovalovszky Miklós. Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 15–21.

OK Olosz Katalin: *Közmondások, szólások* (Magyargyerőmonostoron). = Olosz Katalin: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969. 237–238. 396–468. sorszám (75 adat)

ŐJ Ősz János: *Kibédi közmondások*. Magyar Nyelvőr 30. kötet, 399–400. (1901)

PGy-1 Paczolay Gyula: *Magyar, észt, német, finn, latin közmondások és szólások cseremisz és zürjén függelékkel*. MTA-VEAB, Veszprém 1987. 300 old.

PGy-2 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások nemzetközi rokonsága*. Acta Hungarica 4–5. évf., 36–51. (1993–1994)

PGy-3 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások kelet-európai rokonsága*. Acta Hungarica 6. évf., 62–68. (1995)

PGy-4 Paczolay Gyula: *European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. – Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőkkel. Veszprémi Nyomda RT. Veszprém 1997. 528 old.

PGy-5 Paczolay Gyula: *Az első feljegyzett magyar és lengyel közmondás*. Addig/Akkor hántsd a hársat/hársfát, amíg/amikor hámlik – Kiedy się łyka drą, wtenczas/wtedy je drzyj. Ethnica 2. évf., 1. szám, 1–4. (2000)

PGy-6 Paczolay Gyula: *Akinek a forró kása megégette a száját, az aludttejet is megfújja*. Adatok egy közmondás történetéhez. Ethnica 3. évf., 1. sz. 7–9. (2001)

PPB Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter: *Dictionarium Hungarico-Latinum. Olim magna cura a clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum, tandem revisum & aliquot vocabularum, in Molnarino desideratum, millibus Latine redditis locupletatum, studio & vigiliis Francisci Páriz Pápai, Medicinae Doctoris, & in Alma Enyedina publici Professoris... Opera Petri Bod de F(első) Tsernáton, V.D. Ministri M(agyar) Igeniensis. Novae huic editioni nunc secundo solertia Typographi addita est Lingua Germanica*. Sumptibus Martini Hochmeister Caes. Reg. Typographi & Biblop. Cibinii (Nagyszeben) Anno MDCCLXVII (1767) 404 + 2 old. (A Dictionarium Manuale Latino-Hungaricum... Proverbiis selectioribus interspersis... 2. része.) Változatlan kiadása 1782

PPÖ Pázmány Péter összes művei. (Magyar nyelvű művek.) 1–7. kötet. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp. 1894–1905

SAn Seres András: *Közmondások-szólások* (a Barcaságon). = Seres András: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Szerk. Keszeg Vilmos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984. 313–318. 677–933. tétel (257 adat)

SF Franck, Sebastian: *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herzliche Clugreden und Hoffsprüch, Darinnen der alten und nachkommenen aller Nationen unnd Sprachen gröste vernunfft unnd klugheyt*. ... Beschriben ... Durch Sebastian Francken, Getruckt ... Bey Christian Egenolffen, Franckenfurt am Meyn 1541. 163 fol. + 211 fol.

SNG Sándor Mihályné Nagy Gabriella: *Székely közmondások*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 44.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1990. 48 old. (1081 adat)

SO Idiotismi Hungarici Adagiales, qui nisi circumlocutione aliqua hungarice reddi nequeunt. = Syntaxis Ornata, seu de Tribus Latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia. In Usum Mediae & Supremae Grammaticae Classis studiosorum. Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae (Nagyszombat) Anno 1745. 60–62. (Reprint: Nagyszombat 1748, 1754; Kolozsvár 1772; Buda 1792)

SzM Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae, iuxtaque ordinem literarum prout scribi solent, digestae, nunc denuo diligenter emendatae, plurimus vocibus formulisque loquendi Latine redditis auctae: et usitatioribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae, quae ad initialem vel praecipium Adagionis Ungaricae vocem facile inveniuntur. Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Typis Thomae Villeriani, Hanoviae (Hanau), MDCXI (1611) 335 old. (A Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum második része.) (RMNy-1012) (Bővített kiadás: SzM-3: Heidelberg 1621, 368 old. RMNy-2099. Változatlan utánnyomása: SzM-4. Frankfurt 1644. 368 old. RMNy-2099. Némettel bővített kiadás: SzM-5. Nürnberg 1708. 576 old.

SzTA Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I – IV. kötet. Kriterion Könyvkiadó; V–X. kötet: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, Bukarest–Bp. 1978–2000.

TI Tamás Irén: *Népnyelvi hagyományok Szováton*. Művelődés (Bukarest) 33. évf., 9. szám, 33–35. (1979)

TG Török Gábor: *Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez*. Magyar Nyelv 50. évf., 32–37. (1954)

TV-1 Tolnai Vilmos: *Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. (Akadémiai székfoglaló 1909. március 22-én.) (A Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadványai 12.) Bp. 1910. 23–41.

TV-2 Tolnai Vilmos: *Decsi János Adagiumainak forrása*. Magyar Nyelv 7. évf., 223–224. (1911)

UP Universae phraseologiae Latinae corpus congestum a P. Francisco Wagner, Societatis Jesu Sacerdote, ...demum apud nos linguis Hungarica & Slavica, locupletatum. Typis Academicis Societatis Jesu (Tyrnava – Nagyszombat) Anno MDCCL (1750), 1272 old. (Reprint: 1775)

VG-1 Vöő Gabriella: *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai magyar folklórból. Kriterion Kiadó, Buc. 1989. 316 old. (5662 közmondástípus, változatokkal)

VG-2 Vöő Gabriella: *Szaván fogjuk*. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1999. 372 old. (Reprint 2001-ben, zöld helyett sárga borítólappal, változatlan, 1999-es évszámmal.)

VK Viski Károly: *Közmondások, szólások, hasonlatok* (Tordán). = Viski Károly: A tordai nyelvjárás. (Nyelvészeti Füzetek 32.) Athenaeum, Bp. l906. 37–39.

WY Wichmann, Yrjö: *Sprichwörter, Phrasen (des moldauer Nordcsángódialektes). = Wichmann, Yrjö: Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó und des hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Szerk. Csűry Bálint és Artturi Kannisto. Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV. Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinki 1936. 201–211.

ZsJ Zsigmond József: *Közmondások és szólások* (Magyarón). = Zsigmond József – Palkó Attila: *Magyaró néphagyományaiból*. Szemelvények. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1996. 97–116.

Függelék

Igen tudgya ö, ha töke, auagy túros étek. (He well knows whether he/it is a pumpkin or a curdy meal.) Gr + Sus tubam audivit. BD-1.3.7.3. – *Én nem tudhatom, ha töké, auagy túros étek.* (I cannot know whether this is a pumpkin or a curdy meal.) – Carcini poemata. BD-3.2.3.8.

Szenci Molnár Albert – 1611: Igen tudgya ö ha töke vagy túros étec. SzM-2.280/2. – *1621:* SzM-3.317/1. – *1644:* SzM-4.317/1. – *1708:* SzM-5.519/1.

17. század –1606: Igön tuggya ha töke auagi turos étök. (Szárászi Ferenc 125/144). – *1609:* Azt is tennen itéletedre hagyom, mit érdemellyen az Istentül, az ki azt sem tuggya, ha tök-é vagy turós étek a Helvéciai Confessió. (Pázmány Péter Alvinczy Péterhez) PPÖ-2.532. – *1659:* Ighen tudgya a Paule, tök-é vagy turós-étek (Czeglédi István: Redivivus Iaphetke. 154.) – *1674:* (A lengyel királynak) ... az én személyemröl is irjon, mind azt sem tudja talán, tök vagyok-e vagy túrós étek. (Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, 1674. okt. 15.) Magyar Nyelv 13, 24 (1917)

18. század – 1713: Azt sem tudgya, tök-é vagy túrós étek. Kis-Viczay 341. – Igen tudgya ö, ha töké vagy túrós étek. Kis-Viczay 500. – *1750:* Nem nézi tök-e vagy turós étek. (Mindent elhisz.) UP-1183/1. – *1767:* Igen tudja ö, ha tök-é vagy túrós étek. PPB-1.370/1 (= *1782:* PPB-2.370/1). – *1780:* Nagy határ pásztornak poltzra emeljétek, Holot azt sem tudja, tők vagy turos étek. (Nagy György: *Konok pereskedők*. Marosvásárhely). Protestáns iskoladrámák 718/1971–1972. – *1787:* Igen tudod, tök e, vagy túrós étek. (Faludi Ferenc 224). – *1788:* Igen tudgya ö, ha tök e', vagy túrós étek. (Máriaffy István 2.148/1). – *1789:* Ha kérdik tőlök, hogy által-vető mit tesz Deákúl, tsak el-tátják a' szájokat, s' azt sem tudják, ha tök-é? vagy túrós étek. (Illei János: *Tornyos Péter*). Jezsuita iskoladrámák 1. 466/465–466. – *1790:* Azt sem

tudod, tök-e vagy túrós étek. (Noszkó Alajos 219/3). – *1794:* Azt sem tudja, ha tök-é, vagy túrós étek. (Kovács Pál 51). – *1795:* Igen tudja töké vagy turos étel. (Szent-Páli István 288/90b)

19. század – 1803: Tsak a' tököt sem tudod a' túrós ételtöl meg-választani. (Nem értesz a' dologhoz.) (Baróti Szabó 442/33f). – Tsak a' tököt sem tudgya a' turós ételtöl meg-választani. (Baróti Szabó 453/10). – *1804:* Azt sem tudgya tök-é vagy túrós étel? (Szirmay Antal 118). – *1810/1820:* Azt sem tudgya: tök-é? vagy túrós étel. (Dugonics 1.117). – *1815:* – Pirongatnálok az Szen(t) Irás Szavaibol, hogy az tálentumodat el ne ássad [...] de Te aszt sem tudod, hogy Tökk é vagy Turos Étek. (Kóród, gr. Kornis Gáspár levele fiához) SzTA-3-490/1. – *kb. 1815:* Tsak a' tököt sem tudja megválasztani a' túrós ételtől. (Kassai József 6.97). – *1817:* Igen tudod, tök-e, vagy túrós étek. (Cselkó István 138 = Faludi Ferenc). – *1822:* Igen tudja ő, ha tök-é, vagy túrós étel. (Verseghy Ferenc 137/12). – *1850:* Csak a tököt sem tudja a túrós ételtől megválasztani. (Ballagi Mór 1.7566). – Azt sem tudja, tök-e vagy túrós étel. (Ballagi Mór 1.7622). – *1851:* Igen tudja ő, ha tök-e vagy turós étek. (Erdélyi János 1.7899). – *1855:* (Ballagi Mór 2.7566 és 7622 = Ballagi Mór l.7566 és 7622). – *1856:* Azt sem tudja, tök-e vagy turósétek. (Szabó Román 64). – *1873:* Azt sem tudja tök-e vagy túrós étek. (Ballagi Mór 3/2.669/2) = *1890:* (Sirisaka Andor 9)

1598 – 19. század. 20. századi használatra vonatkozó adat nem került elő. Manapság az „Azt sem tudja, hogy eszik-e vagy isszák", illetve a „Halvány (segéd) fogalma sincs róla" helyettesíti.

Jelentése: Halvány sejtelme sincs róla, hogy kicsoda vagy micsoda.

*

János Baranyai Decsi, the Paremiographer. The first Hungarian collection of proverbs, the *Adagiorvm graecolatinovngaricorvm chiliades quinque* by the Székelyvásárhely schoolmaster and humanist scholar, János Baranyai Decsi, was published in Bártfa in 1598. In East Central Europe it was preceded only by a Czech collection and followed in 1618 by a Polish one. The first Russian collection was published in the 18th, the first Bulgarian and Romanian one in the 19th century.

The model of this collection was a 1574 Basel edition of Latin phrases and quotations by Erasmus, Hadrianus Iunius, Gilbertus Cognatus and others. Decsi made a selection, omitting the Latin explanations and adding Hungarian equivalents or translations.

The 4827 Hungarian entries of the small 444 page book include about 900 proverbs, containing most of the known proverbs of earlier date found in Hungarian books and letters. Hundreds of Decsi's proverbs are known and used today in the same wording, others are found only in certain regions of the Hungarian language community, mainly in Transylvania, white a number of them have since fallen into oblivion, e.g. „It fits (there), like a stick into a quiver." – In additions of proverbs found only in Hungarian, like „A common horse has scars on its back", this collections includes already a number of proverbs known in severeal European languages, e.g. „Do not look a gift horse in the mouth". A few of them are related to similar proverbs in some Slavonic languages, e.g. „To throw peas against the wall".

A great number of the proverbs of Baranyai Decsi have been included in the different editions of the Hungarian-Latin Dictionaries of Albert Szenci Molnár from 1611 on (1621, 1644, 1703), and into the later ones revised by Ferenc Pápai Páriz and Péter Bod. They found their way into later proverb collections, like that of Péter Kis-Viczay (Kassa, 1713) and all the following ones.

Buzogány Dezső

Baranyai Decsi Csimor János, a gondolkodó

Amikor Decsiről mint gondolkodóról beszélünk, akkor legelső pillantásunk egészen természetesen filozófiai munkájára terelődik. Egyetlen elemzésre kínálkozó filozófiai írása bölcsészeti disszertáció, amelyet Johannes Hawenreuter előtt védett meg strasbourgi tartózkodása idején: *Synopsis Philosophiae, in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Academia Argentinensi, praeside Ioanne Ludovico Havenreutero, Med. Et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore Ioanne Deczio Vngaro. Witebergae, per praelum Welacianum Anno M. D. XCV*. (Munkáját először 1591-ben publikálta Strasbourgban, aztán 1595-ben is megjelent Wittenbergben. Az első kiadás egy példányát Prágában, a második egyetlen példányát Budapesten őrzik, az értekezésről angol fordítás is készült, amely kéziratban maradt, és jelenleg a londoni British Libraryben található.)

Hawenreuter arisztoteliánus filozófus volt, tehát Decsi gondolkodását alapvetően az ő nézete határozta meg. Azt pedig, hogy mit jelentett ez a 16. századi teológia esetében, többnyire tudjuk. Emlékeztetőül csak annyit szeretnék jelezni, hogy e gondolkodás fejlődési vonalának megértése végett vissza kell mennünk a reformációig. A reformátorok a személyes hit és meggyőződés erejével és lendületével mondták el gondolataikat, és többnyire a mindennapi gyakorlati szükségekre tekintettek, tehát mai modern kifejezéssel élve pillanatnyi kihívásokra válaszoltak. Különösen áll ez Lutherre, de a reformáció első nemzedékéhez tartozó többi képviselőire is. Már nagyon korán felmerült e tanok rendszerezésének szükségessége. Luther teológiai gondolkodása vonalán ezt a munkát Filip Melanchthon végezte el, míg kálvini vonalon, talán Melanchthonnál is merevebben és fegyelmezettebben, Theodor Beza. Mindketten az arisztotelészi gondolkodási rendszert hívták segítségül. Ez a szisztéma olyan merev szorító rendszernek bizonyult, amely a reformátorok eredeti, dialektikus feszültséggel teljes tanításának dinamizmusát megzabolázta és szigorú mederbe terelte, továbbá e tanítás vonzását és sokszor eredeti sajátosságát elhalványította. (Nem beszélve arról, hogy sok esetben hangsúlyeltolódást is okozott. Legtanulságosabb példa erre Kálvinnak a predestinációról szóló tanítása: míg nála ez a krisztológia egyik mellékkérdése, addig Beza munkájában a szisztéma központi gondolata lett!)

Amikor Decsiről mint gondolkodóról beszélünk, figyelembe kell vennünk személye és értelmiségi mivolta többszintű összetevőit: elsősorban *hívő ember* volt, tehát gondolkodása egyik igen jelentős meghatározója a keresztény hit és teológia. Aztán valamennyi tudományágat a kor tudományos rendszerében elhelyezve művelt, és nem öncélúan, tehát létezett egy *tudományos szisztéma*, amely keretet biztosított a tudományos ismeretanyag elhelyezésének, s ez, mint mondottuk, arisztoteliánus volt, bár nem nélkülözött olyan elemeket sem, amelyek tudományos műhelye helyszínéből érthetők. Sok esetben a hasznosságra tekintett, hiszen Strasbourgban a ramista filozófia egyik igen jeles képviselője, Johannes Sturm hihetetlenül erőteljes hatást gyakorolt, és iskolát teremtett.

Decsi arisztoteliánus filozófiai rendszerét most nem vizsgáljuk. Helyette inkább vessünk egy pillantást néhány könyvéhez írt előszavára, mert érdekes kép kerekedik ki belőlük gondolkodási rendszeréről. Ez nem különbözött az akkori református tudósok szisztémájától,

amennyiben mindannyiuk számára adott volt az a közeg, amelyben valamennyi rendszer megszületett. És ez alapvetően arisztoteliánus volt, és visszanyúlt a középkorba.

Magam is úgy érzem, hogy sok tekintetben méltán használják a középkorra a *sötét* jelzőt. A korszakot összességében szemlélve azonban a minősítést mégsem vélem egészen találónak, hiszen – hadd maradjunk a képes kifejezéseknél – sok gyertya, sőt világítóoszlop derített fényt ebben a sötétségben. Egyvalamit mindenképpen tudtak a középkorban: megtanították a tudományok templomába belépett embert a módszeres gondolkodásra, hogy rendszerezni tudja az addig felgyűlt hatalmas ismeretanyagot, és megtanították a begyűjtött ismereteket kellőképpen előadni. Olyan dolgok ezek, amelyek egyre érezhetőbben hiányoznak napjaink automatizált világából, a harsogó reklámok és a tömegkommunikációs hipnózis útján manipulált és butított társadalomból. És még tudtak valamit: a gondolkodás és a rendszer külső keretét olyan tartalommal töltötték fel, amelyet manapság egyre gyakrabban európaiságunk ismérveként emlegetünk, a kereszténységgel. Csak sajnálni lehet, hogy az ilyen jellegű könyvek kikoptak tanterveinkből, és globalizálódó világunkban leáldozóban van a keresztény értékrend szinte két évezredes korszaka is.

Nos, ez a rendszerben való gondolkodás sajátja volt Decsinek éppúgy, mint bármelyik kortársának: minden tudományágat hozzá tudtak kötni a nagy rendszer valamelyik részéhez. Mi volt ez a rendszer? Iskolásan fogalmazva: a hét szabad művészet, amely két kategóriában fogta össze azon tudományágakat, amelyek a korabeli tudományosság teljes foglalatát jelentették: trivium (grammatika, dialektika, retorika), illetve quadrivium (zene, aritmetika, geometria és asztronómia). Az alábbiakban azt próbálom kimutatni, hogy az általa művelt diszciplínák közül kettő, a közmondások és a jog hogyan és milyen ponton kapcsolódnak ehhez a rendszerhez, mert megítélésem szerint ebben az integrálásban mutatkozik meg Decsi logikai következetességgel elvégzett rendszerező munkája.

Praefatio ad lectorem Adagiorum, 1588

Ezt a diszciplínát sem tudja függetleníteni a tudományos rendszertől.

Azért írja össze a népi mondásokat, mert meggyőződése, hogy a tudományok részét képezik.[34] A közmondások meghatározását Arisztotelésztől veszi át, aki azt mondotta, hogy azok „valamiféle ősi Filozófia és bölcsesség maradványai és szikrái".[35] Az eredetvizsgálat során előkerül rendszere teológiai alapszínezete is: a közmondásokat Salamon bölcsességeire, a próféták rövid, közérthető és nevelési célzattal megfogalmazott bölcs mondásaira vezeti vissza. Ebből származik meggyőződése, hogy a közmondás, mint a bölcsesség egyik formája, mennyei eredetű. Egykor azokat a templomok bejárata fölé írták fel, vagy oszlopokra és márványba vésték, hogy szem előtt legyenek, és sokan megtanulhassák.[36] Másutt egyenesen

[34] „[...] pro mea partem [...] rei litterariae consulerem." *Baranyai Decsi János Magyar historiája. 1592–1598.* Közli Toldy Ferenc. Pest 1866. (A továbbiakban: Toldy.) XXXVI.

[35] „[...] reliquiae ac igniculi quidam priscae [...] Philosophiae atque sapientiae." Toldy XXXVI.

[36] „Proverbia sane originem quoquomodo coelitus trahere vel ex eo patet, quod pro foribus olim templorum inscribebantur, passimque, ut a pluribus ediscerentur, columnis ac marmoribus insculpebantur." Toldy XXXVII.

az egyházi szentségekhez hasonlítja, amelyek valamely isteni dolgot összefoglalva tanítanak és ábrázolnak ki.[37]

Humanista műveltségét sem hazudtolja meg, hiszen a közmondások mennyei eredetét egyenesen Iuvenalis mondásával igazolja, és erőteljesen kiemeli azok alapvető funkcióját: önmagunk megismerését.[38] Az ókori filozófusok hosszú sorát vonultatja fel (és első helyre nem véletlenül kerül Arisztotelész mint a filozófusok fejedelme) igazolásul, hogy méltó az utókorra hagyományozni ezeket a bölcs mondásokat. Hasznosságuk kétségtelen, és hadd fedezzük fel e mögött a ramisták használni akaró céltudatosságát. (Egyébként az általam olvasott szövegekben meglepően sokat hangsúlyozza a hasznosság gondolatát, és léptennyomon belebotlunk azon szándékába, hogy mindenképpen használni akar, annak ellenére, hogy filozófiai munkája arisztoteliánus színeződést mutat, és azt kifejezetten arisztoteliánus irányító tanár előtt védte meg; úgy látszik, Strasbourgban és környékén nem erőtlenedett el a kiváló Ramus-követő gondolkodó, Johannes Sturm filozófiai iskolájának a hatása.)

De térjünk vissza Decsinek az *Adagiorum*hoz írt bevezetőjéhez, amelyben alaposan kifejti, hogy a közmondások négy alapvetően fontos tudományág megértését segítik. Ezek között van a filozófia, a meggyőzés és az ékesszólás tudománya (a retorika és talán a dialektika), valamint azon klasszikus tudományos munkák, amelyekben a szerzők gyakran használnak közmondásokat.[39] Amikor Decsi a filozófiát említi, a tudományok összességére gondol.[40] A közmondások tehát valamennyi tudományág hasznára válhatnak: a teológusok egyházi beszédeikben használhatják, mint „ragyogó kis drágaköveket" (gemmulis micantibus), a jogászok, medikusok, különösen pedig a poéták „írásait vagy mindennapi beszédét az efféle erkölcsi tanítások mint apró csillagok valamelyest megvilágíthatják",[41] nem beszélve a fejedelmekről és a politikusokról, akik ugyancsak gazdagíthatják beszédeiket velük.

Témánk szempontjából igen érdekes és figyelemre méltó, de nem meglepő az, hogy a műfaj tudományos besorolása igazolására Arisztotelészt hívja segítségül, miután természetesen az egyházatyákra is hivatkozva a közmondások teológiai helyét, szerepét és jelentőségét illusztrálta. Ezt mondja: „Ha most a pogány szerzők felé fordulunk, elmondhatjuk, hogy maga a Filozófusok Fejedelme is meggyőzően rámutat arra, hogy a példabeszédek mennyire segítenek a meggyőzés folyamatában, aki a közmondásokat mindig a retorikai szabályok azon fejezetéhez sorolja, amely a tanúságtételekkel foglalkozik".[42] (Amikor a tanúságtételekről

---

[37] „Adagia veterum similia esse mysteriis sacrorum, vel (ut Ecclesiastici Scriptore loquuntur) sacramentis quibusdam, in quibus maxime quaepiam res, ac prorsus divinae, minutulis ac in speciem pene contemplatibilibus ceremoniis significari solent." Toldy XXXIX.

[38] „Unde et Iuvenalis e coelo, inquit, descendit: Nopsce te ipsum." Toldy XXXVII.

[39] „ [...] ad haec quatuor plurimum conducere: ad Philosophiam, ad persuadendum, ad venustatem orationis, ad intelligendum denique optimos quosque authores, qui proverbiis passim referti sunt." Toldy XXXVIII.

[40] „[...] cum proverbia ad Philosophiam conducere dico, eius nomine omnem scientiam intelligo." Toldy XXXIX.

[41] „[...] scripta vel quotidianos sermones talibus moralium dictorum ceu stellulis quoddammodo illuminabit." Toldy LX.

[42] „Iam si ad prophanos authores veniamus: quantum proverbial conducant ad persuadendum, vel ipse Philosophorum Princeps satis ostendit, qui saepius adagia in Rhetoricis praeceptis inter testimonia connumerat." Toldy XLI.

beszél, azon a retorika egyik sajátos fejezetét érti.) Arisztotelész nyomán Cicero, Fabius és a többi klasszikus szerző is ugyanezt állítja.

A tudományos rendszerben meghatározott helyet maga Decsi is átveszi tőlük, céljukról és rendeltetésükről most már ő maga mondja, hogy a közmondások használata valamely szónoki beszédben olyan, mint a fűszer, és nem, mint a táplálék, tehát nem a gondolati töltetet gazdagítja, hanem megadja az írás sava-borsát és eleganciáját.[43] Amikor a klasszikus szerzők munkáinak megértését szolgáló funkcióját említi, érvelésén Melanchthon enyhe hatása sejlik, aki Dialektikájában és Retorikájában gyakran él a meggyőzés alább következő, ezennel már Decsitől származó fordulatával: „kérdem én, kicsoda értheti meg és értelmezheti ezeket [ti. a klasszikus szerzők műveit], ha a helyesen megértendő közmondások területén nem mozog eléggé otthonosan?"[44]

Bármennyire kedves nekünk a gondolat, hogy a szerző e közmondásokat kifejezetten néprajzi szempontból gyűjtötte össze, mégsem állíthatjuk ezt teljes megnyugvással, mert a gyűjtemény Decsi bevallása szerint más céllal készült. Részben azért, hogy segítségül szolgáljon az ókori görög és latin mondások megértésében, részben pedig azért, hogy a nem értelmiségi rétegekbe leszűrődött filozófiai bölcsesség társadalmi hatásának visszaigazolása legyen. Ebbéli szándékában csak kis rész jut annak a felismerésnek, hogy a népi bölcsesség közmondásokba sűrítődött darabjait érdemes céltudatosan átmenteni az utókorra. Az egészen más kérdés, hogy a magyar nyelvterületen kitermelődött, a görög–latin közmondásokkal ekvivalens mondások jelentős hozadékot jelentenek a néprajzkutatók számára.

Praefatio in Syntagma Iuris, 1593

Hívő emberként egészen érthető módon, több más korabeli társához és a reformátorokhoz hasonlóan a jog eredetét a Tízparancsolatra vezeti vissza. Ismerve a kor tudományos rendszerének hierarchiáját az sem meglepő, hogy a jogot is a filozófiával hozza kapcsolatba. A gondolkodó Decsi tetten érhető azon eszmefuttatásban is, amellyel e kettőt összehasonlítja, mondván, hogy a filozófusok az erkölcsökről, a törvényekről, a köztársaságról, a hazai dolgokról értekeznek, a jogászok pedig ezeket az ismereteket bölcsen és találóan hozzáalkalmazzák a társadalom épp létező formájához.[45] A hét szabad művészet két diszciplínája, a grammatika és a retorika ugyancsak belekapcsolódik a gondolatmenetébe, amennyiben a jog gyakorlati alkalmazása során kapnak kiemelt szerepet, nem beszélve arról, hogy a grammatikusok, a rétorok és a poéták, „akiknek szívügye a latin nyelv eleganciája", ugyancsak sokat profitálhatnak a jogi bölcselet tudományából, a Iurisprudenciából.[46]

Decsiből gondolkodót és rendszerező elmét nyilván a kor tudományosságának elvárásai faragtak. Az általa művelt tudományágak kellő és pontos integrálása ebbe a nagy, eleve adott rendszerbe, képzettségét dicséri. Fennmaradt életművének teljes feldolgozásával még adósak vagyunk, bár annak eredménye, úgy vélem, gazdagon kárpótolna a befektetett munkáért:

---

[43] „[...] illis utamur non quam *edeszmaszi*, sed tanquam *hédüszmaszi*, hoc est, non tanquam cibis, sed velut condimentis, idque non ad satiendam, sed ad gratiam." Toldy XLI.

[44] „[...] quaeso quis poterit ea vel ipse intelligere, vel aliis interpretari, si in adagiis recte cognoscendis familiariter versatus non fuerit?" Toldy XLIII.

[45] Toldy L–LI.

[46] Toldy LII–LIII.

megmutatná peregrinus diákjaink felkészültségi szintjét, amely egyben igazolná a peregrináció intézményének létjogosultságát, és képet nyernénk a korabeli Marosvásárhely, e fél-provinciaszámba menő mezőváros egyik tanárának nem akármilyen szintű képzettségéről és tudományos fegyverzetéről, melyre méltán lehet büszke a több évszázados hagyományokkal büszkélkedő erdélyi értelmiség.

*

János Baranyai Decsi Csimor, the Philosopher. When we speak about János Csimor as a philosopher, first of all we are tempted to look at his main philosophical work Synopsis Philosophiae. The attempt is justified by the well known fact that his teacher at the University of Strasbourg, Hawenreuter, was an Aristotelian philosopher as well. Neverthelles, speaking of Baranyai as a philosopher we should take into account the multi-level component of his intellectual and educational personality. First of all he was a believer, and his thinking had been influenced by the Christian reformed theology. Further more, due to the fact that he had been studying for years the philosophy incorporated into the particular scientific, system of his time (the seven liberal arts), the system had provided a characteristic frame for his studies. During his staying in Strasbourg the great philosopher of the reformation time, Petrus Ramus' practical thinking also influenced him. This threefold influence formed his specific view on the world and theology. This is what we are trying to present in the paper below.

Tóth István

Decsi Csimor János, a humanista költő

Azt hiszem, legjobb énjére emlékezik az, aki életének arra a mozzanatára gondol, amelyben életre szóló eszményképet választott magának. Lényegében ezt teszi ma Vásárhely értelmisége, amikor Decsi Csimor Jánosra, szellemi életünk megalapozó nevelőjére, írójára, tudósára emlékezik. Mert az ő tudományos tevékenységében városunk meghatározó szellemi gesztusát, eszményképválasztását, tudományos elkötelezettségét ünnepeljük. Jól ismert dolog, hogy voltak itt ferences oktatók, népművelők előtte is, de – szerzetesi szerénységük folytán – a szerző, másoló és kompiláló munka elegyedése elhomályosítja előttünk személyes arcélüket. Tudomásunk szerint ő emelte quadriviumi szintre a schola particulát. Mások, mint például Laskai Csókás Péter vagy Herceg János, nevelők és írók csak ideig-óráig működtek városunkban. Az újkori tudományosság szelleme Decsi Csimor János 1593-as marosvásárhelyi letelepedésével vert gyökeret, s azóta, mondhatni, nemcsak városi, de megyei, sőt egész szellemi életünk területén érezteti hatását, igényét és jelenlétét Teleki Sámuel, Aranka György, Lázár János, Bolyai Farkas és János, valamint sok más notabilitás személyén keresztül egész napjainkig. Amint Decsi szellemi és fizikai arcképéről is jól látható, reneszánsz ember volt, vagyis az európai műveltség nagy szintézisére vállalkozott: a túlságosan spiritualizált humanizmus újplatonista irányzata után élt, s így közelebb állt az erasmista szellemű, ókori műveltséghez és kritikus toleranciához, valamint a Justus Lipsius által kidolgozott újsztoicizmus etikájához. A reneszánsz kor humanista törekvéseinek és hitújításának voltak nemcsak időben váltakozó, időszakokra korlátozható vezérszellemei, mint Platón, Erasmus és Justus Lipsius, de állandó szellemi összetevői is: a héber műveltség emfatikus erkölcsisége és felfokozott életessége, a görög filozófiai műveltség rendszerbe foglalása és emberi mértéktartása, valamint a latin nyelvű gyakorlati tudományosság döntő fontossága az ókori műveltség európai terjesztésében. Míg az időszakos irányzatok inkább a formára, az utóbbiak főként a tartalomra hatottak. Hogy ezekből milyen szépirodalmi, esztétikai-etikai eszményképet választott Decsi János, arról valljon ő maga. Legátfogóbb és legtartósabb emberi eszményképének Odüsszeuszt tekintette, amint mintegy féltucatnyi, többnyire latin verséből határozottan kitűnik. Vannak, akik egyszerű kordivatot látnak ebben a választásban, hiszen Dantétól egészen Joachim Du Bellay, Robert Garnier, Shakespeare és mások munkásságáig sokan foglalkoztak Odüsszeusz jellemével. Csakhogy Dante *Pokl*ában az újabb kalandokra vágyó, tragikus hőssel találkozunk; Joachim Du Bellaynél (a *Regrets* 40. szonettjében) az ellenségein bosszút álló, honvágytól vezérelt Ulysses alakja áll elénk; Shakespeare *Troilus és Cressida* drámájában (I.3.) Odüsszeusz a társadalmi hierarchia pragmatizmusának határozott hirdetője; Robert Garnier *La Troade* (*A trójai nő*. II. felv.) című drámájában már viszont egy könyörtelen machiavellista szereplőként került a francia közönség elé. Decsi Csimor János Odüsszeuszát nem a kalandvágy, nem a bosszúállás, sőt még nem is az utazás divatja cselekedteti: hazai szükségből szövődött minden lényeges vonása, tudásszomja hajtja és ennek részleges kielégítése boldogítja. A bonchidai Bánffy Farkas fiának mentoraként így fogalmazza meg saját magának és Ferenc nevű tanítványának az életcélját, humanista eszményképét, *Útleírás*ának (*Hodoeporicon*) ajánló versében:

Boldogan él, aki más erkölcsöt s városokat lát,
S távoli országok népeit ismeri meg.
Ahogy a messzi mezőkről gyűlnek a búzakalászok,
Más-másféle szokás ád igaz ismeretet.
Most méltán csak azért dicsérik a híres Ulyssest,
Mert egy évtizedig látta bolyongni a föld.

Hogy ez a Decsi-féle Odüsszeusz valóban tudományos célkitűzésből, nem hatalmi törekvésből, unalomból, kalandvágyból vagy bosszúállásból bolyong – helyesen: peregrinál –, az két évvel későbbi verséből még világosabban kitűnik.

Nemcsak az ismétlés, de a részletek pontossága miatt is megállapítható, hazai modellekről mintázott Odüsszeusza: életre szóló eszményképe, amint Pécsújfalvi Zsigmondhoz, távozó diáktársához írt versében ismét körvonalazódik:

A kegyes Aeneas és a Laertész fia [vagyis Odüsszeusz] *egykor*
Sok utazása miatt nyert örök éltű nevet.

És itt negatív oldalról is megvilágítja Odüsszeusz jellemét, amikor nem fizikai vagy hatalmi ellenfeleit, de szellemi ellenpólusát, a csúnya beszédű, üres lelkületű, szívtelen Therszetészt állítja vele szembe, hogy még inkább kitűnjék odüsszeuszi eszményképe. Az általa megrajzolt ember kritériumai az isteni művészetekhez („divinae artes”), a jó antik irodalomhoz („bonae linguae”) és a kettős bölcsességhez („duplex sophia”), vagyis a teológiához és bölcselethez való gyakorlati kötődés. Hogy kik szolgáltak itthon modellekként a Decsi-féle Odüsszeusz-portréhoz, nem tudjuk teljes biztonsággal, de lehetségesnek tartom, hogy a nagy európai tanulmányutakon vándorló Pataki Mihály és még inkább Decsi vásárhelyi rektor elődje, Laskai Csókás Péter. Mindkettőjüket – akárcsak Decsit – a tudásszomj, a tanulás vágya hajszolta a túlságosan viszontagságos utazásokra. És ami talán ennél is jelentősebb mozzanat az életükben, mire a termés beérett, hazahozták begyűjtött kincseiket, hogy itthon értékesítsék. Decsi Csimor János „Odüsszeia”-jának a már említett *Hodoeporicon*ját tekinthetjük, ahol a nagyjából üres szekeret is csak tizenkét lóval tudják vontatni a Kárpátokon át Moldva és Lengyelország, illetve Németország felé. Decsi Csimor úti beszámolójának, naplójának lényeges tárgyát az időszerűsíthető történeti események, a moldvai és a kaszub nép szegénysége, a törökkel szembeni küzdelmek, az ipari fejlődés, az egyes országok alkotmányos rendjének fejlettségi foka alkotják. Külön szeretném kiemelni azt az együttérzést, amelyet – keresztény humanistaként – tanúsít az elnyomott, nélkülöző népek iránt, és azt a rokonszenvet, amellyel ábrázolja a reneszánsz műveltségű államférfiakat, különösen a néhai Báthory Istvánt. A szellemi és erkölcsi műveltségnek ez a különös hangsúlyozása – nemzeti származás fölé helyezése – újsztoikus műveltségként is értelmezhető nála. Elsősorban azonban nem az érdekel bennünket, hogy kora tudósaként milyen európai műveltséggel rendelkezett, hanem az, hogy a kisugárzó európai eszmék milyen sajátos, hazai fénytörést alkottak az ő gondolatvilágában.

Odüsszeusz jellemének alkotója ugyan Homérosz volt, de ennek a legárnyaltabban rajzolt görög jellemnek erkölcsi megalapozású esztétikai vonatkozásait Arisztotelész alapján ismerte meg Európa. Nincs olyan erkölcsi fogalom az arisztotelészi erkölcstanban, ami nem található meg Odüsszeusz jellemében, mintha a nagy filozófus Odüsszeuszról alkotta volna egész etikai megalapozású esztétikai rendszerét. Odüsszeusz lelki alkata (hexisze) által rendelkezik kellő bátorsággal (andreia), mértékletességgel (szofroszüné), nemes lelkű adakozással (eleutheria), áldozatkészséggel (megaloprepeia), nemes becsvággyal (megalopszüchia), szelídséggel (prautész), szellemességgel (eutrapelia), szemérmességgel (aidosz), igazságossággal

(dikaioszüné), sőt szeretettel is (filia), ha nem is első helyen és olyan mértékben, mint a krisztusi etikában, mert a *Nikomakhoszi etiká*ban az erények legfőbb meghatározó értéke a közép (to meszon) vagy a középszer (hé meszotész), amelyek művészi ábrázolása alkotja a görög szépség alapfogalmát.

Decsi első filozófusunk, aki Arisztotelész tanítványa, tehát kellőképpen ismeri mindezt, amint részben *Synopsis philosophiae* (A filozófia foglalata) című munkájából kitűnik. Lehet, ebben a választásban a reformáció gyökerei is befolyásolják, hiszen első hazai esztétikai könyvünk, Károlyi Péter *Institutio de syllaborum et carminum ratione* (Tanítás a szó- és versalkotás módjáról) című, 1567-es kolozsvári munkája már állást foglalt Arisztotelész józanabb, gyakorlatibb mérséklete mellett. Van azonban egy olyan szerves összefüggés a Decsi által választott odüsszeuszi eszménykép és az általa tanulmányozott Arisztotelész között, amire magam is csak hosszas tanulmányozás után figyeltem fel: amint már említettem, a nagy görög filozófus etikai megalapozású esztétikai rendszerének legmaradéktalanabb megtestesítését éppen Odüsszeusz jellemében fedezhetjük fel. Hogy ezekből a szép erkölcsi alapját alkotó fogalmakból miért éppen a bölcsességben (szofia), illetve a bizonyításon alapuló tudományos lelki alkatban és nem másban látja a legfontosabb, legsürgősebb teendőket, az nyilván egyéni megítélésből, a hazai hiányosság helyes felismeréséből ered. Bármennyire is Odüsszeuszra ruházott vonások ezek, nagyon is személyesek és időszerűek. Mintha eggyéolvadna itt bölcselő mesterének szemlélődő és cselekvő észbeli erénye, a theorétiké és praktiké dianoia (néven ismert) elmebeli képessége. Így válik igazi egyetemes emberré, „uomo universalé”-vá. Hiszen maga is nagy tanulmányutakat tesz, nem csak hirdeti az új európaiságot, íróként is alkot, és példát mutat. Többek között – elnépiesedett humanizmusunkat gyarapítva – lefordítja Erasmus közmondásgyűjteményét. Talán éppen ebben a teremben szólaltatta meg először anyanyelvünkön az *Adagiorum graecolatinoungaricorum chiliades quinque* című, főként Erasmus közmondásait tartalmazó hatalmas munkát. Méltán nevezte érte „magvetőnek” (satornak) Tolnai Balog János fontos műve megjelenésekor. S hogy tudományos életünk első ismert magvetője mennyire következetes és szerény ember volt, arról szóljon egyik legszemélyesebb vallomása, önarcképéről szóló verse, amely részben következetes ismétlése a Pécsújfalvihoz írt versnek, másrészt újsztoikus színezettel gyarapítja latin költészetünket, örökségül hagyva ránk legfontosabb alkotását, igazi értékké formált jellemének alapvonásait:

Bízz csak Uradban, sose magadban; tedd, ami vár rád;
Mondj sok imát, keveset kívánj, nagyra ne törj.
Hallj sokat, ám keveset szólj, hallgass titkon; a gyengét
Óvd, az erősnek eressz, tűrd az egyenlőt el
Háríts el akadályt; ne csodálkozz; vesd meg a gőgöst.
Tűrd bajod; Istennek élj, és halni tanulj.

Végül a türelmüket kérem egy személyes kérés megismétléséhez. Mintegy tíz évvel ezelőtt egy Decsiről készült rézkarcot adtam át az egyháznak, hogy függesszék ki a Gótikus Terem falára. *Syntagma Juris*ának, jogi tanulmányának 1593-as kiadásából fényképeztettem le annak idején a Teleki Tékában. Azt hiszem, most még időszerűbb lenne ez a kérésem.

*

János Decsi Csimor, the humanist poet. From all the Hungarian humanist scholars of the 16th century, probably the life work of Baranyai Decsi was the most diverse. His poetical work is the palpable proof of this. He had written goodbye poems to his fellow students since his studies in Wittenberg, epigrams in genuine ancient metrum and he rhymed his adventures abroad. Later he wrote praising poems about the wartime deeds of the Transylvanian prince, Sigismund Báthory. In his songs he also encouraged people to fight against the Turks.

Based on a thorough analysis of his texts, the autor of this study points out the fact that he, as the first Hungarian disciple of Aristotle and as poet and philosopher, undertook the task of writing a comprehensive synthesis of european civilization.

He considered Ulysses his most comprehensive aesthetic-ethical ideal, but his Ulysses doesn't act because of wanderlust, nor of revenge, not even driven by the fashionable travelling: every important feature of his character originates in native necessity, he is driven by intellectual curiosity, and he is inspired by fulfilling it.

Bányai Réka

Baranyai Decsi művei a Teleki Tékában

Intézményünk, a Teleki Téka nemcsak Marosvásárhely, de egész Erdély könyves múltjának egyik fő lelőhelye. Rálelhetünk itt Baranyai Decsi János és Laskai Csókás Péter nyomaira is, akiknek műveiből ezúttal egy kis emlékkiállítást rendeztünk az évfordulós megemlékezés alkalmából. Két tárlónyi anyagunkat az időszakos kiállításoknak otthont adó teremben helyeztük el, ahol ez év őszéig még megtekinthető nagyobb, a régi magyar könyv és nyomdászat történetét bemutató áttekintésünk is. Így a helybéli tudós humanisták műveit nem elszigetelten, hanem a magyar könyv több évszázados történetébe ágyazva láthatjuk. Ez a történet könyveink és íróink vándorlásáról szól; tudósokról, diákokról, lelkipásztorokról, nyomdászokról és hányatott sorsú könyvekről, melyeket e nyughatatlan vérű emberek olvastak és fordítottak, írtak és kiadtak, cipeltek országokon át, és megőriztek az időben.

A kor, amelyben skólánk első név szerint ismert igazgató-tanítói éltek, a magyar könyvnyomtatás és anyanyelvű irodalom első hőskora. Bibliafordítások, kegyes elmélkedések, kegyetlen hitviták, tudományos és szépirodalmi munkák, népies ponyvakiadványok egyaránt megjelennek. Erdélyben a legtermékenyebb magyar könyvkiadóként – mondhatnánk gőzerővel – működik a Heltai-nyomda, mely Baranyai Decsi *Syntagmá*ját is kiadja 1593-ban. Párhuzamosan tovább virágzik azonban tájainkon a latin nyelvű írásbeliség is, és a neves protestáns tudósok, teológusok, akik nemcsak a hazai közönségre gondolnak, hanem egész Európára tekintenek, szakmunkáikat a nagy nyugati könyvkiadóknál jelentetik meg.

A mikházi ferences könyvtár gyűjteményéből maradt ránk az a Báthory Istvánhoz írt, latin nyelvű dicsőítő költeményeket tartalmazó kötet, melynek egyik szerzője Laskai Csókás Péter. A könyv 1583-ban Velencében jelent meg, címlapján a magasztalt fejedelem arcképe látható. Szerzőnk a következő években Genfben, majd Wittenbergben publikál. Schreck Farkas kolozsvári jezsuita szerzetes vitairata ellen írja terjedelmes értekezésgyűjteményét *Az isten tiszta és világos igéjére vonatkozó vetekedések...vizsgálata és cáfolata* (*Theorematum De Puro ...Dei Verbo.* Genf, 1584) címmel. Két példányát is őrizzük, a Református Kollégium rongált darabja mellett egy, a Teleki-gyűjtemény által igen jó állapotban megőrződött kötetet is. Ennek függelékében Laskai Csókás egy másik vitairatát találjuk a jezsuita szekta eredetéről, amelynek címe: *Pigmentum Originis Sectae Iesuiticae.* Seelfisch Sámuel wittenbergi polgármesternek, a magyar tanulók pártfogójának ajánlja *Az emberről, a természetnek erről a nagy csodájáról* írt filozófiai traktátusát *(De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus.* Wittenberg, 1585). Ennek első része az embernek a világegyetemben elfoglalt helyével és a lélek természetével foglalkozik, második részében a test szerkezetéről és szépségének okairól elmélkedik. A kutatás számára fontos forrás, mivel név szerint előszámlálja mindazokat a magyarokat, akik 1522 és 1585 között a wittenbergi egyetemen tanultak.

Valószínűleg wittenbergi tartózkodása idején kapcsolódott be Laskai Csókás a Calepinus-szótár szerkesztési munkálataiba oly módon, hogy az új címszavakat maga fordította, s a korábbi kiadásokból átvett articulusok kiegészítésével két odakint tanuló magyar diákot bízott meg. Ambrosius Calepinus bergamói Ágoston-rendi szerzetes 1502-ben adta ki eredetileg csak latin nyelvű értelmező szótárát, melyet később egyre több nyelvű magyarázattal láttak el.

Több mint két évszázadon át jelentek meg különböző kiadásai; legterjedelmesebbek a magyar és lengyel értelmezéssel is ellátott tíz- és tizenegy nyelvű változatai. A nyelvtudomány területén e szótár az első nagy nemzetközi vállalkozásnak számít, hosszú időn át az európai műveltség egyik fő forrásaként használták. Rendkívüli népszerűségét bizonyítja, hogy a Teleki Tékába bekerült valamennyi egykori könyvtár őrzi valamelyik kiadását, tehát fellelhető volt egykor mind a marosvásárhelyi és máramarosszigeti református kollégium, mind a székelykeresztúri unitárius gimnázium és a mikházi kolostor könyvei között s természetesen Teleki Sámuel gyűjteményében. Laskai Csókás és társai munkájának köszönhetően ez az első igazi latin–magyar szótár, mely 20–25 ezer magyar szónyi terjedelmével messze felülmúlja az előző hasonló próbálkozásokat, s későbbi szótár-irodalmunknak, így Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*ának is fontos forrása. 1585-ben, Lyonban jelent meg a tíznyelvű változat, mely először tartalmaz magyar szócikkeket is. Ennek sajnos egyetlen példányával sem rendelkezünk, ránk maradt viszont az első tizenegy nyelvű, 1590-es bázeli kiadás egy példánya a marosvásárhelyi volt Református Kollégium birtokában.

Baranyai Decsi János munkásságának első ismert darabja a Wittenbergben 1587-ben *Hodoeporicon Itineris Transylvanici...* címmel megjelentetett úti beszámolója. Bánffy Ferenccel együtt tett tanulmányútja fontosabb állomásait és eseményeit mutatja be egészen Wittenbergbe érkezésükig. Ajánlja Losonczi Bánffy Farkasnak, Ferenc apjának, akinek pártfogása számára a külföldre utazást és ott-tartózkodást lehetővé tette. Decsi e könyvének a szakirodalomban ma számon tartott egyetlen ismert példányát őrizzük.

Szintén unikumként tartjuk nyilván a marosvásárhelyi református kollégium birtokában azt a vaskos kolligátum kötetet, mely megőrizte a Wittenbergből távozó magyar diákok búcsúverseit, köztük Baranyai Decsi több – görögül, illetve latinul írt – epigrammáját is. Ezek keltezési időpontja 1588–1589.

Decsi következő művével már a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványaként találkozunk. *A magyar és a császári jogszabályok gyűjteménye* (*Syntagma Institutionum juris Imperialis ac Hungarici.* Kolozsvár 1595) a 16. század jelentős szakmunkája, a római és a magyar jog összehangolására tett kísérletet. A kézikönyvnek szánt mű rejtett reformjavaslatokat tartalmaz, burkoltan bírálja korának magyar jogrendszerét. Báthory Zsigmondhoz írt ajánlással jelent meg. A mű néhány példányában a címlevél előtt vagy után egy önálló levélen látható Baranyai Decsi fametszetű képe, mely valószínűleg eredetileg is e kiadáshoz készült, s az író egyetlen fennmaradt portréja. A Református Kollégium által megőrzött kötetben a bevezetés és a kép után még egy lap következik, melyen Decsinek az ifjabb Heltai Gáspár számára írt latin nyelvű nyugtája olvasható a honorárium fejében átvett száz példányról.

Baranyai Decsi munkásságának kiemelkedő darabja Sallustius történeti munkájának fordítása: *Az Caius Crispus Salustiusnak két históriája. Első. Lucius Catilinának, az római birodalom ellen való ország árulásáról. Második. Az numidiai Jugurta királynak, az rómaiak ellen viselt hadáról: Hadviselőknek és minden rendbeli embereknek hasnyokra, deákból magyarra fordíttatott Baronyai Decsi János által*. 1596-ban Szebenben, Fabricius János nyomdájában jelent meg. Igen ritka könyv, egy kivételével valamennyi ma ismert példány csonka, így a miénk is. Csupán a második, a rómaiaknak Jugurtha numidiai király ellen viselt háborújáról szóló históriát tartalmazza, azt sem teljes egészében. Jakab Elek tulajdonából került a székelykeresztúri unitárius gimnázium birtokába; a lelkiismeretes kutató a hiányos részeket a következőképpen egészítette ki, a könyv hátoldalán levő bejegyzés szerint:

„*E könyvet egy 1570 évi vallásos munka táblájából vette ki Ajtai Sándor könyvkötő, ahova az ívenként egész ívnagyságban volt bekötve s csirizelve. Hiányzott csak egy ív, melyen a*

címlap és a végső másfél levélnyi szöveg volt, mit nem tudván megkerítni, sem egy teljes példány előttem ismeretes nem levén: Sallustius műve 1780 évi biponti latin kiadása 241–242. lapjairól latinul egészítettem ki. Ha életet ád Isten, tán magyar kiadást is találok. Addig, hogy legyen legalább ennyiben egész. A magyar kiadás évét is később tán még tudandom. Jakab Elek május 11. 868."

Végezetül a Baranyai Decsi által készített görög–latin–magyar szólásgyűjtemény sem maradhat említetlenül. Alapjául Erasmus hatalmas szólásgyűjteménye szolgált, mely már modern filológiai apparátust használ, többféle mutatóval (közmondások mutatója, szerző- és forrásmutató) siet az olvasó segítségére. Decsi valószínűleg az 1574-es bázeli kiadást vette alapul. Különlegesen szép, német reneszánsz kötésű kapcsos könyv ennek az itt jelen levő példánya. Értékét fokozzák a későbbi magyar nyelvű bejegyzések, melyek pontosan megegyeznek Decsi fordításaival, tehát a possessor ismerte Decsi művét, és fontosnak tartotta saját példányának kiegészítését a magyar nyelvű változatokkal is.

Az *Adagiorum graecolatinoungaricorum...* (Bártfa 1598) a későbbiekben is sokat forgatott munka lehetett, jelentőségével egymás után következő tulajdonosai is tisztában voltak. Az itt bemutatott könyvecske sorsa igen hányatott: a kézírásos bejegyzésekből nyomon követhetjük útjának ha nem is valamennyi, de néhány fontos állomását: Viski Pál lelkész adományozta Pávai Jánosnak. Később Dósa Gergely, a Református Kollégium első jogprofesszora vásárhelyi kineveztetése évében, 1794-ben, a könyv hátoldalán levő bejegyzés szerint a *„a magyar nyelvet mívelő társaságnak"* ajánlja. Egyik eddig nem azonosított könyve tehát ez az Erdélyi Nyelvművelő Társaság szétszóródott egykori könyvtárának. Jakab Elek hagyatékából került a székelykeresztúri unitárius gimnázium birtokába, míg végül megpihenhetett a Teleki Téka gyűjteményében.

*

János Baranyai Decsi's works in the Teleki–Bolyai Library. János Baranyai Decsi was the second know schoolmaster of the Particulary School at Marosvásárhely (Novum Forum Siculorum). His first edited works are preserved mainly in the Teleki–Bolyai Library; some of them are uniques. This books was exhibited at the 400th aniversary of this decease.